

Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
Instytut Archeologii i Etnologii
Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu
&
Departament Archeologii Uniwersytetu w Kocaeli (Turcja)
&
Departament Archeologii Uniwersytetu Selcuku w Konya (Turcja)

Błażej M. Stanisławski, Sengül Aydingün, Hakan Öñiz

KONCEPCJA PROJEKTU BADAWCZEGO:

Stambul/Konstantynopol-Kucukcekmece – port docelowy szlaku od warezów do Greków. Ośrodek bizantynizacji Rusów

Stambul/Constantinople-Kucukcekmece – the Destination Port of the Way from the Varangians to the Greeks, a Centre of “Byzantinization” of the Rus’ Community

Projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki – program SONATA BIS 4 – HS

WROCLAW – KOCAELI - KONYA 2015

Abstrakt (PL):

Szlak od warezów do Greków łączył Europę Wschodnią i strefę nadbałtycką z Konstantynopolem. Traktem docierały na północ bizantyjskie dobra oraz idee, które m. in. legły u podstaw narodzin średniowiecznej cywilizacji europejskiej w naszej części kontynentu. Arteria powstała dzięki kontaktom pomiędzy Rusami/Skandynawami i Bizantyjczykami zadzierzgniętym w IX oraz kontynuowanym w X i XI w. Ich świadectwem są *dagawory* zawarte w 911 i 944 r., wzmiankowane w „Powieści minionych lat”. Na mocy umów Rusowie uzyskali prawo pobytu w sąsiedztwie Konstantynopola.

Celem jest: zlokalizowanie miejsca pobytu Rusów u bram stolicy cesarstwa na podstawie źródeł materialnych i pisanych (greckich i łacińskich); rekonstrukcja środowiska kulturowego – w oparciu o dane archeologiczne i teksty historyczne – w którym bezpośrednio przebywali przybysze z Europy Wschodniej w Miklagårdzie oraz określenie wpływu tego otoczenia na ich kulturę.

Podstawą projektu jest hipoteza zakładająca, że bizantyjski kompleks osadniczy leżący nad jeziorem Kucukcekmece koło Stambułu był portem docelowym szlaku, być może tożsamym z obszarem wyznaczonym Rusom na miejsce ich pobytu u bram Konstantynopola wymienionym w traktatach. Koncepcja ta została sformułowana przez S. Aydingun i H. Öniza – liderów wykopalisk w Kucukcekmece. Potwierdzają ją odkryte tam przedmioty o proveniencji ruskiej/skandynawskiej, rozpoznane przez autora projektu.

Projekt łączy doświadczenia polskiej i tureckiej mediewistyki. Ma on charakter interdyscyplinarny. Skupia specjalistów z zakresu archeologii (kultury wikińskiej, bizantynistyki, badań lądowych i podwodnych), filologii (greckiej i łacińskiej), historii i architektury. Podstawą jego są studia źródeł materialnych pozyskanych w wyniku prac archeologicznych w Kucukcekmece (przy wykorzystaniu klasycznych oraz najnowszych metod prospekcji terenowej i dokumentacji) oraz badania historyczne źródeł pisanych (greckich i łacińskich) związanych z tym ośrodkiem i podejmowaną problematyką.

Realizacja projektu przyczyni się do poznania środowiska kulturowego, w którym doszło do pierwszego bezpośredniego kontaktu społeczności naszej części kontynentu z cywilizacją bizantyjską oraz poznamy proces bizantynizacji przybyszów z północy.

Stworzy on nowe podstawy źródłowe oraz pola do dyskusji w ramach studiów realizowanych w ostatnich latach, których celem jest: (1) ukazanie tła społeczno-gospodarczego, na którym dokonał się proces powstania pierwszych państw w okresie wczesnego średniowiecza, ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką odegrali w nim Normanowie; oraz (2) badań zagadnień związanych z procesem narodzin średniowiecznej cywilizacji europejskiej, które wytyczył Lech Leciejewicz (*Nowa postać świata*, Wrocław 2000). Przyczyni się on również do wskrzeszenia wrocławskich tradycji studiów bizantynistycznych, zainicjowanych przez Georga Ostrogorskiego oraz mediewistycznej archeologii śródziemnomorskiej, stworzonej przez Lecha Leciejewicza.

Abstract (ENG):

The Way from the Varangians to the Greeks linked Eastern Europe and the Baltic Sea zone with Constantinople. Through the route Byzantine goods and ideas reached the North. The ideas which, amongst others, created foundations of medieval European civilization in our part of the continent. The artery functioned as the result of relations between the Rus'/Scandinavians and Byzantines started in the 9th and continued in the 10th and 11th century. Their testimony are treaties from 911 and 944 mentioned in the Nestor's Chronicle (Tale of Bygone Years). Under the agreements the Rus' gained the right to stay in the neighbourhood of Constantinople.

The aim is: to locate the place of stay of the Rus' at the gates of the capital of the Empire based on material and written sources (Greek and Latin); reconstruction of the cultural environment – based on archaeological data and historical texts- in which directly lived newcomers from Eastern Europe in Miklagård and determination of the impact of this environment on their culture.

The basis of the project is the hypothesis that the Byzantine settlement complex situated at Kucukcekmece Lake near Istanbul was the destination port of the route, perhaps identical with the zone appointed to the Rus' as their place of residence at the gates of Constantinople mentioned in the treaties. This concept was formulated by S. Aydingün and H. Öniz - the leaders of the excavations in Kucukcekmece. It is confirmed by artefacts of Rus'/Scandinavian origins discovered there, identified by the author of the project.

The interdisciplinary project combines the experience of Polish and Turkish medieval studies. It includes specialists in archaeology (Viking culture, Byzantine studies, land and underwater excavations), classical philology, history and architecture. Its basis are studies of material sources obtained as a result of archaeological work in Kucukcekmece (using the classical and the latest methods of field prospection and documentation) as well as historical research of written sources (Greek and Latin) associated with this centre and problems in question.

The project will contribute to the perception of the cultural environment in which the first direct contact of communities from our part of the continent and the Byzantine civilization occurred and we will be able to recognize the Byzantine impact on the newcomers from the North.

It will create a new source foundation and fields to discussion within studies carried out in recent years, which aim to: (1) to illustrate the socio-economic background, against which the process of formation of first states in the Early Middle Ages occurred, with particular emphasis on the role played by the Norse; and (2) to study problems associated with the beginnings of the medieval European civilization started by Lech Leciejewicz (*Nowa postać świata*, Wrocław 2000). It will also contribute to resurrect the tradition of Wrocław Byzantine studies, initiated by George Ostrogorski and Mediterranean archaeology of the Middle Ages, created by Lech Leciejewicz.

“Go on with excavations. You will find much more of the cultural heritage of our country”
Mustafa Kemal Atatürk¹

Inskrypcje runiczne wyryte w IX stuleciu w bazylice *Hagia Sophia* w Stambule są spektakularnym świadectwem pobytu Rusów w Konstantynopolu². Stolica Cesarstwa Bizantyńskiego³ była docelowym punktem szlaku od warezów (*Βάραγγοι*) do Greków. Wielka arteria komunikacyjna wczesnośredniowiecznej Europy łączyła wschodnią część kontynentu – Ruś (zwaną w źródłach staroskandynawskich *Garðar*⁴) i strefę nadbałtycką z metropolią nad Bosforem. Traktem docierały na północ bizantyńskie dobra, wzorce artystyczne, technologie oraz idee. Współtworzyły one podstawy rodzącej się wówczas średniowiecznej cywilizacji europejskiej. Szlak powstał skutkiem kontaktów o charakterze dyplomatycznym, handlowym, militarnym i religijnym zadzierzgniętych pomiędzy Rusami i Bizantyńczykami w IX w., kontynuowanych w X oraz w 1. połowie XI stulecia⁵. Świadectwem ich są m. in. traktaty⁶ (*dagawory*) rusko-bizantyńskie zawarte w 907, 911, 944 i 971 r., zamieszczone w latopisie zwanym „Powieścią minionych lat”⁷ (*Повесть временных лет, Powiest’ wriemiennych let*), będącym kompilacją ruskich tradycji ustnych, zredagowanym przez Nestora – mnicha Ławry Peczerskiej w Kijowie w 2. dziesięcioleciu XII w. Na mocy traktatów z 907 r., a szczególnie z 944 r., Rusowie uzyskali prawo pobytu w sąsiedztwie Konstantynopola koło kościoła św. Mamasa⁸. Kwaterowano tam kupców,

¹ Wypowiedź Mustafy Kemala Atatürka w liście do Thomasa Whittemore z 8 czerwca 1932 r., na temat jego prac badawczych i konserwatorskich na obiektach kultury bizantyńskiej w Stambule.

² Dawna nazwa Konstantynopol, współczesnego miasta Stambuł (tur. Istanbul), jest stosowana w niniejszym tekście w odniesieniu do jego dziejów w okresie bizantyńskim, paralelnie z *Miklagård* (Wielkie Miasto) – jak nazywali *megapolis* ludzie Północy (Skandynawowie, wikingowie) oraz *Carogród*, określeniem stolicy cesarstwa występującym w ruskich latopisach. W pozostałych przypadkach, odnoszących się do dziejów ośrodka nad Bosforem po roku 1453, kiedy to wszedł on w skład imperium osmańskiego oraz do czasów współczesnych, stosowana jest nazwa Stambuł.

³ Por. M. L e s z k a, T. W o l i ń s k a (red.), *Konstantynopol Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesno bizantyjskim*, Warszawa 2011.

⁴ Por. T.N. J a c k s o n, *Icelandic Skalds and Garðar*, [w:] *Vers l’Orient et vers l’Occident. Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, red. P. Bauduin, A.E. Musin, Caen 2014, s. 45-53.

⁵ Por. A.A. V a s i l i e v, *The second Russian attack on Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers*, 6, 1951, s. 195-219; L. B a z y l o w, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983; I. G a r i p z a n o v, O. T o l o c h k o (red.), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, “*Ruthenica*” Supplement 4, Kiev 2011; M.I. G l a d k i h. (red.), *Ten Centuries of Byzantine Trade (the 5th-15th centuries)*, Kyiv 2012; A. P o p p e, *Opowieść latopisarska o wyprawie na „Greków” w 1034 r.*, „*Slavia Orientalis*” 16, 1967, s. 349-362; A. P o p p e, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968; A. P o p p e, *Ruś i Bizancjum w latach 988-989*, „*Kwartalnik Historyczny*” 85, 1978, s. 3-23; J. S h e p a r d, *The Viking Rus and Byzantium*, [w:] *The Viking World*, red. S. Brink, N. Price, Routledge 2008, s. 496-516.

⁶ Do portów Konstantynopola mogły wpływać obce statki jedynie tych społeczności, które zawarły traktat z cesarstwem. Prawo to było jednym z przywilejów, który otrzymywali sygnatariusze traktatów (Ф. А н д р о ш у к, *Константинопольские монастыри св. Маманта и место резиденци русских купцов в X веке*, “*Ruthenica*” 11, 2012, s. 7-28, cit. s. 27).

⁷ *Powieść minionych lat. „Powiest’ wriemiennych let. Charakterystyka historyczno-literacka, przekład i komentarz*, tłum. i red. F. Sielecki, Wrocław 1968.

⁸ Św. Mamas to legendarny męczennik, który miał ponieść śmierć w 275 r. w Kaisarei (Kapadocja). Kościół-klasztór-rejon/przedmieście św. Mamasa (grec. *Μάμας*, ros. *Мама(сь)*) występuje w różnych formach zapisu:

członków wypraw dyplomatycznych, a w okresie zimowym najemników wareskich przebywających w stolicy na służbie cesarskiej. Rusowie byli kwaterowani, w niektórych okresach, także w innych rejonach wokół stolicy⁹. Jednym z nich mógł być przypuszczalnie port w Atyras¹⁰ (Athýras), leżący nad Propontydą na południowym wybrzeżu Tracji. Do Konstantynopola podążali również wikingowie pochodzący bezpośrednio ze Skandynawii¹¹. Uwieńczeniem sławy, jaką cieszyli się wojownicy z Północy było przyjęcie ich w poczet gwardii cesarskiej – „gwardia wareska”¹².

Normanowie i Rusowie docierali do Konstantynopola kilkoma drogami. Najbardziej uczęszczany był Szlak Wschodni – *Austrvegr*, który przebiegał w IX, X i 1. połowie XI w. przez tereny m. in. Europy Wschodniej. Trakt rozgałęział się na dwie wielkie arterie komunikacyjne, za pośrednictwem których dochodziło do spotkań i konfrontacji mieszkańców Europy Wschodniej i strefy nadbałtyckiej z przedstawicielami dwóch odrębnych kręgów cywilizacyjnych. Pierwszą z nich był szlak nadwożański, zwany też srebrnym lub futrzanym¹³, biegnący przez tereny Europy Wschodniej, wzdłuż Wołgi, przez stopy nadkaspjskie, Amu-darię do emiratu Samanidów, a stamtąd dalej do Bagdadu – stolicy kalifatu. Druga arteria – zwana drogą od waresków do Greków – prowadziła od Bałtyku (Morze Wareskie) przez Jezioro Ładoga, wzdłuż Nevy, Dniepru do Morza Czarnego. Końcowym etapem traktu wzdłuż Dniepru, przed wypłynięciem na morze, była leżąca u ujścia rzeki wyspa Aitherios (obecnie Bireriezan). Znalezione na niej datowany na XI w. kamień runiczny (część sarkofagu) z wyrytym na nim napisem „Grane wykonał ten sarkofag dla Karla, swego towarzysza”¹⁴. Opis szlaku dnjeprzańskiego oraz wyprawy Rusów wzdłuż niego znajdujemy w „De administrando imperio”¹⁵, autorstwa Konstantyna VII Porfirogenety (913-959). Dalej szlak wiódł w kierunku delty Dunaju i wzdłuż zachodniego wybrzeża Morza Czarnego. Na czarnomorskim odcinku zatrzymywano się w 5-6 miejscach – u ujścia Dunaju, w Konopie, Konstancji, Warnie i u ujścia Kamczy. Konstantyn VII pisze, że ostatnim etapem żeglugi flotyli Rusów była dawna tracka Mesembria (obecnie Nesebyr) – miasto-twierdza leżąca na wschodniotrackim wybrzeżu, oddalone o około 180 km od Konstantynopola. Mesembria była też końcowym etapem żeglugi dla części członków wypraw. Zdaniem Gienadija G. Litawrina, około połowa członków wypraw, związanych z obsługą flotyli

Mant (zapis ros. *Манть*), Mamant (ros. *Мамант, Маманть*). Więcej na ten temat w pracy Г.Г. Литаврина, *Византия и Славяне*, Санкт-Петербург 1999, s. 468-469.

⁹ Литаврин, op. cit., s. 454, 457-458.

¹⁰ Atyras jest lokalizowane nad brzegiem jeziora Büyükçekmece, leżącego nad morzem Marmara, we wschodniej Tracji, na zachód od jeziora Kucukcekmece.

¹¹ Por. E. Piltz, *De la Scandinavie à Byzance*, „Médiévales” 12, 1987, s. 11-17.

¹² Zagadnienie służby Rusów i Skandynawów w gwardii wareskiej omówił M. Böhm, *Waregowie – piechota morska Bizancjum?*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 12, cz. 2, 2011, s. 179-195.

¹³ Na szlaku srebrnym miały miejsce, szczególnie w X w., kontakty pomiędzy społecznościami Europy Wschodniej a Bułgarami, Chazarami oraz mieszkańcami emiratu i kalifatu. Tą drogą przenikały na północ dobra oraz idee specyficzne dla cywilizacji islamu. Skutkiem funkcjonowania szlaku wytworzyła się u schyłku IX w. i funkcjonująca przez całe X stulecie bałtycko-orientalna strefa wymiany, łącząca Europę Wschodnią i strefę nadbałtycką z Orientem. Rezultatem tego zjawiska był napływ na północ mas srebra w postaci dirhemów arabskich, które odegrały ogromną rolę w procesach społeczno-kulturowych zachodzących w Europie Wschodniej, strefie nadbałtyckiej oraz na ziemiach polskich. Por. B. Stanisławski, *Potencjał poznawczy studiów nad kontaktami pomiędzy społecznościami Europy Środkowo-wschodniej i emiratem Samanidów*, [w:] *Jak dobrze mieć sąsiada. Problem sąsiedztwa w średniowieczu w świetle archeologii*, Spotkania Bytomskie VII, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015, s. 171-185.

¹⁴ Por. T.J. Arne, *Den svenska runstenen fran ön Berezan utanför Dnjeprmyningen*, „Fornvännen” 9, 1914, s. 44-48; E.A. Melnikova, *Skandinavskie runičeskie nadpisi*, Moskwa 1977, s. 154; W. Duczeko, *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007, s. 208.

¹⁵ *Constantine Porphyrogenetus. De administrando imperio*, red. tekstu greckiego Gy. Moravcsik, tłumaczenie na j. angielski R.J.H. Jenkins, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 1, Washington 1967.

pozostawała w Mesembrii, natomiast pozostali podróżowali dalej do Konstantynopola¹⁶. Rusowie pływali do Carogrodu na łodziach dębanych, zwanych w źródłach bizantyńskich *monoksylon* oraz łodziami o konstrukcji klepkowej, określanymi jako *akatii*¹⁷. Opisaną drogą udawali się do Bizancjum Rusowie i wikingowie ze Skandynawii. Tą arterią docierały również w przeciwnym kierunku – na północ dobra oraz idee cywilizacji grecko-bizantyńskiej. Oddziaływania i wzorce kulturowe przenikające z kręgu cywilizacji bizantyńskiej ukształtowały w znacznym stopniu oblicze Rusi Kijowskiej – potężnego państwa Europy Wschodniej, które przyjęło z Bizancjum religię oraz kulturę. Kijów zyskał z czasem sławę „ozdoby Grecji” i rywala Carogrodu. Obydwa opisane powyżej szlaki komunikacyjne funkcjonowały dzięki aktywności i mobilności Rusów – mieszkańców Europy Wschodniej.

Ludzie Północy podróżowali do Konstantynopola także Szlakiem Zachodnim – *Véstrvégr*. Prowadził on przez Morze Północne, następnie wokół Gibraltaru i dalej przez Morze Śródziemne. Wizyta w Rzymie była często częścią takich wypraw – *Rómavegr*. Podróż przez południowe Włochy odbywała się zazwyczaj z postojem na Sycylii, na terenie państwa rządzonego przez Normanów „włoskich”¹⁸. Tam Skandynawowie, Normanowie z Anglii oraz z Normandii spotykali się ze swymi zromanizowanymi pobratymcami, którzy przenieśli się na południe z francuskiej Normandii. Z Italii do Konstantynopola prowadził szlak morski oraz lądowy – połączenie *via Egnatia* biegnące z Dyrrachium oraz Apollonii na wybrzeżu Adriatyku, przez Thesaloniki, do Hebdomonu – przedmieścia Konstantynopola¹⁹. Szlakiem Zachodnim podróżowali do Bizancjum wikingowie ze Skandynawii oraz Normanowie z Normandii, Anglii a przede wszystkim z południowej Italii i Sycylii – cały normański *Commonwelth*. Z czasem dołączyli do nich również Normanowie – krzyżowcy. Stworzyli oni w Lewancie kolejne państwo normańskie – Księstwo Antiochii, wytyczając jednocześnie jeszcze jeden szlak żeglugi, którego etapem był Konstantynopol.

Celem traktu od węgów do Greków była stolica cesarstwa bizantyńskiego – wielki punkt węzłowy ówczesnego świata. Tam krzyżowały się szlaki wodne i lądowe (Szlak Wschodni, *via Egnatia*, *via militaris/via Traiana*, Północny Szlak Jedwabny). Na terenie miasta²⁰ znajdowało się szereg portów²¹, usytuowanych nad zatoką Złotego Rogu oraz nad Propontydą. Były one jednak w większości zamknięte dla cudzoziemców. Funkcjonował bowiem system kontroli obcych przybywających do miasta traktami morskimi i lądowymi. Zachodni kupcy byli zobowiązani zatrzymywać się w miejscach zwanych *metata* – oficjalnych hostelach, gdzie dokonywano kontroli towarów wystawianych na sprzedaż i kupowanych, tam też pobierane były cła²².

Stolica posiadała ponadto port handlowy dostępny dla cudzoziemskich statków, pozostający pod militarną i fiskalną kontrolą Bizancjum. Położenie i identyfikacja tego portu może stanowić kluczowy problem niniejszego projektu. Port otwarty dla obcych mógł

¹⁶ Литаврин, op. cit., s. 450, 456.

¹⁷ Böhm, op. cit., s. 183-184.

¹⁸ Por. R.H.C. Davis, *The Normans and their myth*, London 1976; G.A. Loud, *Byzantine Italy and the Normans*, [w:] *Byzantium and the West c. 850-c.1200*, red. J.D. Howard-Johnston, Amsterdam 1988, s. 215-233; P. Aubé, *Roger II. Twórca państwa Normanów włoskich*, Warszawa 2012.

¹⁹ K.N. Ciggar, *Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Leiden-New York-Köln 1996, s. 28.

²⁰ Zagadnienie topografii Konstantynopola por. R. Janin, *Constantinople byzantine: developpement urbain et repertoire topographique*, Paris 1964; W. Müller-Wiener, *Istanbul'un Tarihsel Topografyası*, Istanbul 2001.

²¹ Tematykę portów Konstantynopola poruszyli W. Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanli'ya Istanbul Limani*, Istanbul 1998; K. Marino w, *Porty*, [w:] *Konstantynopol Nowy Rzym...*, s. 151-157.

²² Ciggar, op. cit., s. 24, 28.

bowiem być hipotetycznie miejscem, przy którym były zlokalizowane kolonie cudzoziemców – np. dzielnica Rusów wspomniana w „Powieści minionych lat”.

Relacjom rusko/skandynawsko-bizantyjskim poświęcona jest bogata literatura. Zaprezentowano w niej w pierwszej kolejności rezultaty studiów prowadzonych przez historyków na podstawie źródeł pisanych²³. Liczne publikacje poświęcono także materialnym wyznacznikom kontaktów mieszkańców Europy Wschodniej i Skandynawii z Bizancjum. Są one jednak ograniczone do studiów nad świadectwami tych kontaktów działających tylko w jednym kierunku, tj. z południa na północ. Wyznacznikami ich są zabytki archeologiczne (importy bizantyjskie) odkryte w Europie Wschodniej oraz w Skandynawii. Przedmiotem studiów była również sztuka, a zwłaszcza architektura powstała na Rusi pod wpływem inspiracji z Bizancjum²⁴.

Nasza wiedza na temat relacji rusko/normańsko-bizantyjskich pomimo to jest jednak stosunkowo ograniczona. Nie udało się jak dotychczas zarejestrować prawie żadnych materialnych śladów obecności przybyszy z Północy w Konstantynopolu. Wyjątek stanowią wspomniane już dwie inskrypcje runiczne w Hagia Sophia, cegła ze stemplem (napis *INGBAPF*) oraz ołowiana bulla z wyrytym na niej skandynawskim imieniem Sfenis/Swen. Ewenementem jest mozaika z wizerunkiem warega, znajdująca się w monastyrze Nea Moni na Chios. Nie udało się również zlokalizować portu, do którego przybywały każdego roku flotylle Rusów. Port ten leżał najprawdopodobniej w pobliżu kościoła św. Mamasa (istnieją cztery hipotezy na temat miejsca jego lokalizacji). Tam też zamieszkiwała kolonia Rusów. Zlokalizowanie miejsca lub miejsc pobytu Rusów w Konstantynopolu może natomiast stworzyć całkiem nowe przestrzenie poznawcze dla współczesnej mediewistyki.

W miejscu pobytu Rusów i Normanów w Konstantynopolu powinny znajdować się bowiem materialne ślady ich pobytów. Na ich podstawie można by z kolei podjąć próbę określenia spornej tożsamości Rusów. Termin *Rhos*²⁵ pojawił się po raz pierwszy z inicjatywy autorów bizantyjskich. Społeczność tą odnotowały także teksty arabskie (*Rūs/Rūsiyyah*) i łacińskie. Przedmiotem sporu jest natomiast, jakiej społeczności nadano tę nazwę – czy byli to tylko Skandynawowie, Skandynawowie i Słowianie, czy też konglomerat społeczności zamieszkujących Europę Wschodnią (Skandynawów, Słowian i koczowników) lub też była to wspólnota o jeszcze innym charakterze²⁶. W przypadku odkrycia kolonii Rusów nad

²³ Por. A. N. S a h a r o w, *Diplomatija drjewniej Rusi IX – pjerwaja połowina X w.*, Moskwa 1980; K.N. C i g g a r, op. cit., s. 102-128; Ю.А. П е т р о с я н, *Русские на берегах Босфора (Исторические Очерки)*, Санкт-Петербург 1998; W. D u c z k o, *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007, tam też dalsza literatura.

²⁴ Por. O.Z. P e v n y, *Kievan Rus, [w:] Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, red. H.C. Evans, W.D. Wixom, New York 1997, s. 281-319.

²⁵ Wzmianki o Rusach pojawiają się w Bizancjum w następujących źródłach: w relacji patriarchy Focjusza o ataku na Konstantynopol w 860 r., w dziele Konstantyna VII Porfirogenety z połowy X w. „De administrando imperio”, piszą o nich także w greckich kronikach Jerzy Kedrenos (Georgius Cedrenus/Geórgios Kedrénos) i Jan Scylitzes.

²⁶ Uzasadnienie bizantyjskiego źródła nazwy Rus zaprezentował Haakon Stang (H. S t a n g, *The naming of Russia*, Oslo 1996). Jego zdaniem to autorytet cesarskiej administracji i siła bizantyjskiej dyplomacji sprawiły, że zasłyszane i zapisane przez konstantynopolitańskich obserwatorów Europy Wschodniej określenie zostało wypromowane międzynarodowo. Tak usankcjonowany etnonim został przejęty w arabskojęzycznym świecie muzułmańskim, w Europie Łacińskiej oraz przez nazwanych tak ludzi, co doprowadziło później do nadania księstwu kijowskiemu obowiązującej do dziś nazwy Ruś. Przegląd koncepcji na ten temat przedstawił Przemysław Urbańczyk (P. U r b a ń c z y k, *Bliskie spotkania wikingów*, Wodzisław Śląski 2014, s. 91-92). Wątpliwość dotyczy identyfikacji „etnicznej” ludzi określanych tym terminem, który zdaniem P. Urbańczyka odzwierciedla zawilść sytuacji etnokulturowej panującej w ówczesnej Europie Wschodniej (op. cit., s. 93), a na podstawie wczesnych źródeł można wnioskować o wieloetniczności Rusów w IX w. (op. cit., s. 95). W historiografii panuje przekonanie o pierwotnej skandynawskości tożsamości Rusów (J. H a y w o o d, *The Penguin historical atlas of the Vikings*, Harmondsworth 1995, s. 103; U r b a ń c z y k, op. cit., s. 96). Rus byli

Bosforem dowiemy się, na podstawie przedmiotów którymi się oni posługiwali, jaka była tożsamość tych przybyszów z Północy, których Bizantyńczycy znali osobiście i których to bezpośrednio nazwali *Rhos*. Uzyskanie informacji na ten temat może mieć znaczące konsekwencje dla rozstrzygnięcia toczącego od ponad dwóch stuleci sporu o tożsamość elit, które stworzyły pierwsze państwo w Europie Wschodniej.

Teren zamieszkały przez kolonię Rusów w Konstantynopolu był ponadto pierwszym miejscem, w którym dochodziło do kontaktów pomiędzy kulturą przybyszów z Północy a cywilizacją bizantyńską. Tam został zainicjowany proces bizantynizacji²⁷ społeczności Rusów, a w konsekwencji Europy Wschodniej. Zlokalizowanie miejsca pobytu kolonii Rusów pozwoliłoby zatem na zbadanie na podstawie znalezisk zabytków bizantyńskich, z jakimi ideami i wzorcami kulturowymi Rusowie spotykali się bezpośrednio w miejscu ich pobytu u bram Konstantynopola; oraz określenie wpływu środowiska bizantyńskiego i obcych przebywających w stolicy cesarstwa na kulturę Rusów (w sferach wymiany, produkcji rzemieślniczej, żeglugi, sztuki, symboliki, organizacji społecznej i religii).

Podstawą tego projektu badawczego jest hipoteza, zakładająca, że bizantyński port leżący nad jeziorem Kucukcekmece (Küçükçekmece) koło Stambułu był przeznaczony do obsługi statków obcych przybywających do Konstantynopola (był to największy port stolicy, przewyższające rozmiarami wszystkie pozostałe porty Carogrodu razem wzięte). Port mógł być docelowym etapem szlaku od wargów do Greków, natomiast przylegający do niego kompleks osadniczy miejscem postoju przybyszów z północy (mogą na to wskazywać odkryte tam zabytki o północnej/wschodnioeuropejskiej proveniencji). Być może jest on tożsamy z obszarem wyznaczonym Rusom na miejsce ich pobytu u bram Konstantynopola, wymienionym w *dagaworach* rusko-bizantyńskich (przemawiają za tym wskazówki topograficzne, dotyczące położenia oraz wewnętrznej zabudowy dzielnicy św. Mamasa, występujące w źródłach bizantyńskich). W miejscu tym mogli zatrzymywać się także Skandynawowie i Normanowie przybywający do Konstantynopola z Zachodu, ci ostatni zarówno w celach handlowych, religijnych, jak i w drodze do Ziemi Świętej podczas wypraw krzyżowych.

Projekt jest kontynuacją studiów realizowanych w ostatnich latach, których celem było ukazanie tła społeczno-gospodarczego, na którym dokonał się proces powstania pierwszych państw w okresie wczesnego średniowiecza, ze szczególnym uwzględnieniem roli jaką

pochodzenia skandynawskiego, a dokładnie szwedzkiego (P.H. S a w y e r, *Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700-1100*, London 1989, s. 29). Przeciwnicy postulują z kolei, że zasadniczym pytaniem nie jest czy Rus byli Skandynawami albo Słowianami, lecz raczej jak szybko ci skandynawscy Rus zostali zaabsorbowani przez życie i kulturę słowiańską (F.D. L o g a n, *The Vikings in History*, London 1991, s. 203). Zwolennicy koncepcji kompromisowej sugerują, że nazwa Rus w kalifacie mogła oznaczać organizację handlową i polityczną bez odniesienia do etniczności jej uczestników (P.B. G o l d e n, *Rūs*, [w:] *Encyclopedia of Islam*, tom 8, Leiden 1991, s. 618-629). Zatem pisarze arabskojęzyczni uznawali za *ar-Rūs* bez względu na ich afiliację etniczną. To samo dotyczy źródeł bizantyńskich (P.M. D o l u k h a n o v, *The early Slavs. Eastern Europe from the initial settlement to the Kievan Rūs*, London 1996, s. 190). Zdaniem P. Urbańczyka (op. cit., s. 96-97) niejednoznaczność źródeł odzwierciedla dynamikę procesów etnokulturowych, zainicjowanych przez ekspansję Skandynawów na tereny Niziny Wschodnioeuropejskiej, gdzie zetknęli się z ludami bałtyjskimi, fińskimi, Słowianami oraz z koczownikami ze stepów azjatyckich. Przybysze ze Skandynawii musieli się jego zdaniem przystosować do autochtonicznej większości w poszczególnych rejonach Europy Wschodniej. Był to proces stopniowego łączenia różnych tradycji i elementów kultury materialnej. Zapoczątkował go Igor/Inger/Ingvarr (912-945), który zerwał ze skandynawską tradycją dynastyczną Rurykowiczów, zwracając się ku kulturowej ofercie dominujących demograficznie Słowian. Ukoronowaniem tego procesu była dokonana przez Włodzimierza unifikacja kraju na poziomie ideologicznym i etnokulturowym, która połączyła żywioły skandynawski, słowiański i koczowniczy.

²⁷ Na temat bizantynizacji por. M. P a n d u r a, *Heterogeniczność bizantynizacji jako kategorii analitycznej bizantynistyki. I. Prolegomena*, [w:] *HISTORICAE VIAE*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2012, s. 107-120.

odegrali w nim Normanowie²⁸; oraz badań zagadnień związanych z procesem narodzin średniowiecznej cywilizacji europejskiej, które wytyczył Lech Leciejewicz²⁹. Zamierzeniem projektu jest również wskrzeszenie dawnych wrocławskich tradycji studiów bizantynistycznych, zainicjowanych przez Georga Ostrogorskiego oraz mediewistycznej archeologii śródziemnomorskiej, stworzonej przez Lecha Leciejewicza.

Kontakty rusko-bizantyńskie

Kontakty pomiędzy Rusami i Bizancjum były utrzymywane na płaszczyznach dyplomatycznej, handlowej, religijnej i militarnej. Do Konstantynopola podróżowali z Północy władcy, wojownicy, kupcy oraz pielgrzymi. Największy rozgłos zyskały cykliczne pochody wojowników, które kończyły się zazwyczaj podpisaniem traktatu lub klęską pod murami Carogrodu. W opinii Władysława Duczko³⁰ ataki na Konstantynopol nie były pojedynczą akcją. Dla każdego pokolenia ruskich książąt napad na stolicę Bizancjum był niemalże rytualnym obowiązkiem, formą manifestacji zdolności przywódczych, organizacyjnych i militarnych nowego wodza.

Zdaniem autora „Powieści minionych lat”, jako pierwszy wyprawił się na Greków w roku 852 legendarny Kij, który zdobył Carogród i cesarski tron.

Najstarszą, z pewnych informacji źródłowych o Rusach, jest wzmianka w „Annales Bertiniani”³¹, w których streszczono wiadomość przekazaną zachodniemu cesarzowi Ludwikowi I Pobożnemu (814-840) przez poselstwo przysłane w 839 r. z Konstantynopola. Wśród wysłanników cesarza Teofila (829-842), którzy przybyli do Ingelheim, byli również ludzie *Rhos*. Cesarz bizantyński prosił Ludwika, aby umożliwił Rusom powrót do rodzinnej Skandynawii. Byli to posłowie wysłani do Konstantynopola, skąd próbowali powrócić do domu okrężną drogą przez zachodnie cesarstwo³².

Informacje o Rusach przytacza także żywot Jerzego z Amastoris. Jest w nim mowa o tym, że Rusowie byli wrogiem całkiem nowym i przerażającym w czasie ataku, który nastąpił przed 842 r.³³

W źródłach bizantyńskich przekazy o pierwszym pojawieniu się Rusów podaje im współczesny Focjusz (ok. 820-891) – uczonego i wychowawca Leona VI Filozofa (886-912), wyniesiony w roku 858 przez cesarza Michała III (842-867) do godności patriarchy Konstantynopola³⁴. Rozgłosem cieszyły się jego okolicznościowe homilie, w których poruszał wydarzenia historyczne. Teksty dwóch kazań zawierają wzmianki o pojawieniu się Rusów w cesarstwie i pierwszym wielkim oblężeniu przez nich Konstantynopola³⁵, które rozpoczęło się 18 czerwca 860 r. Autor opisał je jako nagłe i brutalne. Napastnicy złupili i spalili obrzeża miasta, wymordowali wielu mieszkańców, a stolica ocalała jedynie dzięki

²⁸ W. D u c z k o, *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007; B. S t a n i s ł a w s k i, *Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga – studium archeologiczne przenikania kultury skandynawskiej na ziemię polskie*, Wrocław 2013; S. M o ź d z i o c h, B. S t a n i s ł a w s k i, P. W i s z e w s k i (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Wrocław 2013.

²⁹ L. L e c i e j e w i c z, *Nowa postać świata*, Wrocław 2000.

³⁰ D u c z k o, op. cit., s. 72.

³¹ *Annales Bertiniani*, [w:] *Hannoverae Impensis Bibliopolii Hahniani*, 5, red. G. Weitz, Hannover 1885.

³² D u c z k o, op. cit., s. 17-18, 22-23; U r b a ń c z y k, op. cit., s. 92.

³³ S. F r a n k l i n, J. S h e p a r d, *The Emergence of Rus 750-1200*, London-New York 1996, s. 27-31.

³⁴ P o r. O. J u r e w i c z, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław 2007, cit. s. 135-138.

³⁵ P o r. C. d e B o o r, *Der Angriff der Rhos auf Byzanz*, „Byzantinische Zeitschrift” 4, 1895, s. 445-466, cit. s. 459; A. A. V a s i l i e v, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Medieval Academy of America, Publication 46, Cambridge 1946, s. 229, 232; I. B o b a, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century*, „Slavio-Orientalia” 2, Wiesbaden 1967, s. 31; D u c z k o, op. cit., s. 73, 178; J u r e w i c z, op. cit., s. 135-138.

boskiej pomocy. Leon Diakon³⁶ – historyk bizantyński z 2. połowy X w. – podał, że Rusowie przybyli wówczas na 360 łodziach³⁷. Informacje na temat ataku w 860 r. znajdują się także w „Powieści minionych lat”. Jest to wpis dotyczący wydarzeń z roku 6374 czyli 866. Na Greków mieli się wyprawić, zdaniem tego źródła, półlegendarni Askold i Dir, których większość historyków uważa za przedstawicieli drużyny z kijowskiej Rusi³⁸. Innego zdania jest W. Duczko³⁹, który twierdzi, że atak ten został zorganizowany przez Rusów pochodzących nie z Kijowa, lecz z rejonu Ładogi-Ilmenia.

Focjusz wspomina także wydarzenie o innym charakterze. Podaje, że w 867 r. Rusowie przyjęli misję grecką, nawrócili się na chrześcijaństwo, stali się poddanymi i przyjaciółmi cesarstwa. Konwersja Rusów miała nastąpić w latach 864-867. Bizantyńczycy wysłali ponoć Rusom arcybiskupa. Od tego momentu, tj. od roku 867, Rusowie byli dla Bizantyńczyków chrześcijanami.

Kolejną wyprawę na Konstantynopol zorganizował w roku 907 lub 911 książę ruski Oleg/Helgi (879-912). Drużyna Olega miała przybyć na 2000 łodzi (dłubankach?), z których każda mogła pomieścić 20-40 ludzi⁴⁰. Skutkiem pochodu Bizancjum zostało zmuszenie do zapłacenia znacznego okupu oraz podpisania korzystnego dla Rusi traktatu handlowego. Zawarli go w roku 911 Oleg oraz cesarz Leon VI.

Następny atak Rusów – dowodzonych przez Igora/Inger/Ingvarr – nastąpił w 941⁴¹ r. Igor miał przyprzewodzić z sobą pod mury Carogrodu 10 tys. wojowników. Leon Diakon pisze o 10 tys. łodzi. Zdaniem Liudpranda z Cremony⁴² flota Rusów składała się z około 1000 statków, co uważa się za liczbę bardziej prawdopodobną. Pochód zaskoczył Bizancjum, co jednak nie zapewniło Rusom sukcesu. Pomimo, że zniszczyli przedmieścia i wymordowali wielu mieszkańców, nie byli w stanie zdobyć murów i ostatecznie uciekli przed greckim ogniem.

W konsekwencji powyższych wydarzeń Igor oraz cesarz Konstantyn VII zawarli w 944 r. kolejny traktat. Był on mniej korzystny dla Rusi od poprzedniego. Informacje na jego temat zostały zawarte w „Powieści minionych lat”:

„A wielki kniaź ruski i bojarzy jego niech posłują do Grecji do wielkich carów greckich korabie, ile chcą, z posłami i z kupcami, jak jest ustanowione...

I gdy przyjdą, niech mieszkają przy cerkwi św. Mamy i pośle cesarstwo nasze, aby spisać imiona wasze, wtedy niech wezmą swoje miesięczne – posłowie poselskie, a kupcy miesięczne, najpierw ci z Kijowa, później z Czernihowa i z Perejesławia, i z pozostałych grodów. Niech wchodzi do grodu jedną bramą, z carowym mężem, bez oręża, po pięćdziesięciu mężów, i niech handlują, ile im potrzeba, i niech wracają; a mąż naszego cesarstwa niech ochrania ich...”⁴³

W składzie ruskiej delegacji dominowały wówczas osoby o skandynawskich imionach, lecz były wśród nich także osoby o imionach słowiańskich⁴⁴.

³⁶ *Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem*, Bonnae 1828.

³⁷ П е т р о с я н, op. cit., s. 41.

³⁸ П е т р о с я н, op. cit., s. 41.

³⁹ D u c z k o, op. cit., s. 72.

⁴⁰ П е т р о с я н, op. cit., s. 47.

⁴¹ Por. F r a n k l i n, S h e p e r d, op. cit., s. 114; П е т р о с я н, op. cit., s. 48; D u c z k o, op. cit., s. 176.

⁴² Liutprand z Cremony jest jednym z najbardziej znanych ambasadorów Zachodu w Bizancjum. Pierwszą podróż odbył w 949 r. Jej rezultatem jest raport „Antapodosis”. Drugą wyprawę przedsięwziął w 968 r. Jej pokłosiem jest „Legatio” (C i g g a r, op. cit., s. 60).

⁴³ *Powieść...*, s. 244-248.

⁴⁴ Zdaniem Jana Powierskiego (J. P o w i e r s k i, *Miejsce Włocławka w strukturze administracyjno-terytorialnej monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] *Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 69-89) niejaki Włodzisław – domniemany

Pobyt w Konstantynopolu regentki księżnej Olgi/Helga (945-964) odnotowało szereg źródeł ruskich oraz opisany został w dziele „O ceremoniach dworu bizantyńskiego” („*Ekthesis tés basiléju tákseos*”, znanym bardziej pod łacińskim tytułem „*De caerimoniis aulae Byzantinae*”)⁴⁵, które powstało z inicjatywy i pod nadzorem cesarza Konstantyna VII. Wydarzenie te wspominają także Jan Skylitzes⁴⁶ i Jan Zonaras⁴⁷. Długi czas uważano, że Olga przybyła do Konstantynopola w 957 r. Późniejsze badania wykazały jednak, że wydarzenie te miało miejsce w roku 946. Istnieje także prawdopodobna hipoteza, głosząca że Olga odbyła jeszcze jedną podróż do stolicy Bizancjum w 954 lub 955 r. Historycy rozróżniają te dwie podróże osobnymi terminami. Pierwszą z nich, która miała na celu uzyskanie zgody cesarza na zaręczyny syna Olgi Światosława z jedną z córek imperatora, określają jako „cesarską”. Drugą wyprawę, skutkiem której miał być chrzest księżnej, definiują jako „patryjarską”. Pierwszą podróż Olga odbyła drogą morską i przybyła do stolicy z wielką świtą oraz flotą. Towarzyszyło jej stu dworzan (wielmoże Rusi Kijowskiej oraz 40 kupców), liczna drużyna, służba i załogi statków. Wszyscy ci ludzie wraz z księżną byli zmuszeni przebywać przez prawie dwa miesiące w dzielnicy Rusów przy kościele św. Mamasa, w oczekiwaniu na przyjęcie Olgi przez Konstantyna VII. Druga podróż miała miejsce jesienią 954 lub latem 955 r.⁴⁸ Została ona opisana w „Powieści minionych lat” oraz stała się tematem fresku wykonanego w katedrze św. Zofii w Kijowie. Olga⁴⁹ przyjęła w Konstantynopolu chrzest, obierając nowe imię Hellena, po żonie cesarza, który został jej ojcem chrzestnym. Wizyta Olgi przyczyniła się do ożywienia stosunków politycznych, kulturalnych i handlowych pomiędzy Bizancjum a Rusią Kijowską.

W tym czasie, tj. na przełomie lat 40. i 50. X w., do Konstantynopola udawali się permanentnie także ruscy kupcy i waregowie pragnący zaciągnąć się do bizantyńskiej armii.

Pogorszenie relacji na osi Kijów-Konstantynopol nastąpiło skutkiem wypraw Światosława⁵⁰ (945-972) na Bałkany i wojny rusko-bizantyńskiej w latach 967-971. Spór zakończył się zawarciem pokoju⁵¹ i kolejnego traktatu podpisanego w 971 r. Na mocy

uczestnik traktatu zawartego w połowie X w. między Rusami a Bizancjum, miałby stać na czele „państwa” plemiennego, które istniało ponoć w połowie X w. na Mazowszu, na terenie dzisiejszej Polski.

⁴⁵ *Constantinus Porphyrogenitus, De caerimoniis aulae Byzantinae*, red. J.J. Reiskii, Bonn 1829.

⁴⁶ Jan Skylitzes (ur. przed 1050 r. – zm. na początku XII w.), historyograf bizantyński, jest autorem kroniki „*Epitomés historias*” / „*Synopsis Historion*” (*Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum*, red. I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae (New, Revised Edition)*, 5, Washington 1973; *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History. 811-1057*, red. J. Wortley, Cambridge 2010), napisanej za czasów rządów Aleksego Komnena (1081-1118). Opisuje dzieje cesarstwa w okresie od 811 do 1057 r. – tj. od wstąpienia na tron cesarza Michała I Rangabeusza do końca panowania Michała VI. Jego dzieło jest kontynuacją kroniki Teofanesa Wyznawcy (J u r e w i c z, op. cit., s. 166-167). Wśród zachowanych rękopisów kroniki Skylitzesa najbardziej znany jest manuskrypt zwany „*Madrid Skylitzes, Codex Graecus Matritensis Ioannis Skyllitzes*”. Powstał on na Sycylii w XII w. Słynie on ze względu na zdobiące go 574 malowane ilustracje, które są wyobrażeniami świata bizantyńskiego z okresu pomiędzy IX a XI w. Najczęściej publikowana jest rycina przedstawiająca bitwę morską, podczas której okręt Bizantyńczyków atakuje przeciwnika greckim ogniem. Manuskrypt zawiera ponadto ikonografię Rusów, m. in. bitwę morską pomiędzy flotami Rusów i Bizantyńczyków.

⁴⁷ Jan Zonaras (Ioannes Zonaras/Iohánnes Zonáras) – kronikarz bizantyński urodzony na przełomie XI i XII w., opracował kronikę zatytułowaną „*Epitomé historion*” (Skrót historii) (*Ioannes Zonaras, Epitomae historiarum libri XIII-XVIII*, red. Th. Büttner-Wobst, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 48, Bonn 1897), obejmującą czasy „od stworzenia świata” do wstąpienia na tron Jana II Komnena. Pisząc kronikę korzystał m. in. z dzieł Teofanesa Wyznawcy i Jana Skylitzesa (J u r e w i c z, op. cit., s. 208-209).

⁴⁸ П е т р о с я н, op. cit., s. 56-57, 62.

⁴⁹ Kwestię pobytu w Konstantynopolu księżnej Olgi poruszył Gienadij Litwarin (Л и т в р и н, s. 429-437).

⁵⁰ Za rządów Światosława – w połowie X w. – państwo ruskie przeżyło apogeum rozwoju. Świadectwem tego są wyprawy militarne, których efektem była likwidacja państwa Chazarów, podbój Bułgarii oraz najazdy na Bizancjum (B u k o 2005, op. cit., s. 204).

⁵¹ Epilogiem wojny rusko-bizantyńskiej lat 967-971 była śmierć księcia kijowskiego Światosława, zamordowanego w 972 r. przez Pieczyngów. Kulisy tego wydarzenia analizuje Aleksander Paroń (A. P a r o ń,

układów Światosław zobowiązał się, że nigdy nie zaatakuje posiadłości Bizancjum leżących na Krymie (Korsuń) i w Bułgarii oraz, że będzie walczył po stronie cesarstwa z jego wrogami. Księżę poprosił o przywrócenie Rusom prawa do przebywania w celach handlowych na terenie cesarstwa – przywilejów, które posiadali na mocy traktatu z roku 944⁵².

Przełomowy w stosunkach rusko-bizantyńskich był rok 988/989. Włodzimierz Wielki (978/80-1015) dokonał wówczas konwersji Rusi na chrześcijaństwo⁵³, przyjmując religię z Konstantynopola. Poślubił Annę, siostrę cesarza Bazylego II (976-1025). Władca Rusi dokonał, za sprawą wyboru jednej religii, ideologicznej i etnokulturowej unifikacji wieloetnicznego społeczeństwa i narzucił mu bizantyńskie wzorce kulturowe. Bizantyńska religia, kultura, sztuka i architektura miały odtąd kształtować oblicze tego kraju⁵⁴. Jak pisze Marcin Wołoszyn⁵⁵ decyzja Włodzimierza Wielkiego otworzyła obszary państwa kijowskiego na oddziaływanie kultury bizantyńskiej. Dotyczyły one nie tylko kultury duchowej, ale i materialnej, począwszy od architektury, poprzez technologię zdobienia ceramiki, a kończąc na ozdobach kobiecych. W konsekwencji doprowadziło to do niebywałego rozkwitu cywilizacyjnego Rusi Kijowskiej. Zdaniem M. Wołoszyna towarzyszył temu ogromny transfer technologii, manifestujący się masową produkcją różnego rodzaju ozdób, części stroju oraz wprowadzaniem nowych technik – szklarstwa, emalierstwa i granulacji⁵⁶. Chrzt Włodzimierza w obrządku bizantyńskim był zwycięstwem cywilizacji bizantyńskiej nad kulturami islamsko/judaistyczną (reprezentowanymi przez Samanidów, Bułgarów i Hazarów) oraz łacińską. Sposób, w jaki Rusowie postrzegali religię Bizancjum, na tle islamu oraz chrześcijaństwa łacińskiego oddaje przekaz „Powieści minionych lat”:

„Chodziliśmy do Bułgarów, patrzyliśmy jak się kłaniają w świątyni, to jest w meczecie. Nie jest dobry zakon ich. I przyszliśmy do Niemców, i widzieliśmy w świątyni mnogie nabożeństwa odprawiane, a piękności nie widzieliśmy żadnej. I przyszliśmy do Greków, i wiedli nas, gdzie służą Bogu swojemu, i nie widzieliśmy, w niebie li byliśmy czy na ziemi: nie ma bowiem na ziemi takiego widowiska ni piękna takiego, i nie wiemy, jak opowiedzieć o tym, tylko to wiemy, że tam Bóg z ludźmi przebywa i nabożeństwo ich jest najlepsze ze wszystkich krajów”⁵⁷.

Jaskrawym przejawem kontynuacji bizantynizacji Rusi był okres rządów Jarosława Mądrego (1015-1054). Władca zbudował w Kijowie Złote Wrota – główne wejście do miasta na wzór słynnej bramy Konstantynopola oraz wznosił świątynie zainspirowane kościołami *Carogrodu* – katedrę św. Zofii oraz cerkwie św. Jerzego i św. Ireny⁵⁸.

Mir rusko-bizantyński został naruszony w 1023 r., a następnie jeszcze poważniej w 1043 r. Najpierw Chrysocheir – ponoć krewny Włodzimierza Wielkiego, przybył z Rusi drogą

Śmierć księcia Światosława Igorewicza a mit wszechmocnej dyplomacji bizantyjskiej, [w:] *HISTORICAE VIAE*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2012, s. 151-165).

⁵² П е т р о с я н, op. cit., s. 72; P a r o Ń, op. cit., s. 162.

⁵³ Chrześcijaństwo jest uznawane za najważniejszą ideę – innowację, jaka przeniknęła do kultury ludzi Północy pod wpływem kontaktów z innymi społecznościami, w tym szczególnie z Bizancjum. Chrystianizacja Rusów była procesem zapoczątkowanym na długo przed konwersją kraju. Pierwszymi chrześcijanami na Rusi byli głównie kupcy i wojownicy, którzy podróżowali do Konstantynopola, tam przyjmowali nową religię, a później wracali jako chrześcijanie na Północ. Więcej na ten temat w pracy *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, red. I. Garipzanov i O. Tolochko, Kiev 2011.

⁵⁴ O. Z. P e v n y, *Kievan Rus*, [w:] *Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, red. H.C. Evans, W.D. Wixom, New York 1997.

⁵⁵ M. W o ł o s z y n, *Bizantyński i łaciński model chrystianizacji w świetle danych archeologicznych – uwagi dyskusyjne*, [w:] *Silvis, Campis... et Urbe*, Rzeszów-Santok 2010, s. 13-31, cit. s. 23.

⁵⁶ W o ł o s z y n, op. cit., s. 22.

⁵⁷ Powieść..., rozdz. 42, s. 85-86.

⁵⁸ P e v n y, op. cit., s. 283.

morską na czele pochodu 800 ludzi⁵⁹. Pragnął zaciągnąć się na służbę do cesarskiej armii. Odmówił jednak woli cesarza, który żądał, aby Chrysocheir rozbroił się przed wejściem do Konstantynopola. Incydent stał się zarzewiem konfliktu. Chrysocheir ruszył przez Propontydę i uderzył na Abydos, a następnie na wyspę Lemnos. Tam został zabity, a jego flota zatopiona. Wydarzenia te znamy z kroniki Jana Skylitzesa.

Ostatni morski pochód Rusów odnotowano w 1043 r. za rządów Konstantyna IX Monomachosa (1042-1055)⁶⁰. Jarosław Mądry wysłał wówczas na Konstantynopol swojego syna Włodzimierza na czele 400 okrętów. Rusowie zostali pobici w okolicach Faros, miejsca położonego na Bosforze, w pobliżu Morza Czarnego. Wydarzenie to znamy z przekazów Jana Zonarasa i Michała Psellosa⁶¹.

Szacuje się, że co roku przybywało w celach handlowych do Konstantynopola 400-500, a nawet 1000-1500 Rusów. Zdaniem G.G. Litawrina każdej wiosny wypływała z Kijowa do Konstantynopola flota 100-200 łodzi. Płynęli oni w kilku flotyllach liczących po około 50-60 łodzi każda, które wyruszały na południe w różnych okresach⁶². Wśród podróżnych znaczną liczbę stanowili wargowie, pragnący zaciągnąć się do cesarskiej armii.

Ruscy najemnicy pojawili się w Konstantynopolu już na początku X w. W momencie podpisania traktatu w 911 r. 700 Rusów brało udział w pochodzie bizantyńskim przeciwko Arabom na Krecie. W 936 r. ponad 400 Rusów było członkami wyprawy bizantyńskiej do Italii, a w 949 r. w kolejnej ekspedycji na Kretę uczestniczyło ponad 600 ludzi i 10 łodzi. Za rządów Konstantyna VII ochrzczeni Rusowie zostali dopuszczeni do ochrony dworu cesarskiego i ceremonii dworskich. Miało to miejsce już w 946 r. Rusowie walczyli ponownie na Krecie w 965 r., a w 967 r. w Italii. W 988 r. 120 łodzi wraz z 6000 ludzi pojawiło się w Konstantynopolu, aby wesprzeć Bazylego II w sporze o cesarski tron. Za rządów tego władcy rozpoczął się zresztą nowy rozdział aktywności Rusów w Bizancjum. Walczyli oni odtąd w szeregach nowej formacji – gwardii wareskiej, założonej przez tego władcę. W jej szeregach wspierali cesarstwo w atakach na Chrysopolis i Abydos w 989 r. W latach 70. XI stulecia wzięli udział w ataku na Atyre. Z czasem w gwardii zaczęli dominować Norwegowie i Islandczycy, których w po roku 1066 zastąpili Anglosasi⁶³.

Udział Rusów w armii cesarskiej był pochodną traktatów. Ten z roku 911 umożliwił wstępowanie do armii tym Rusom, którzy mieli na to ochotę. Natomiast w *dagaworze* z roku 944 jest mowa o dostarczaniu przez Ruś pomocy wojskowej cesarstwu⁶⁴. Wojownicy, którzy udawali się do Konstantynopola celem zaciągnięcia się do armii bizantyńskiej, podczas podróży z Rusi oraz w drodze powrotnej zajmowali się ochroną flotylli kupieckich⁶⁵.

Skutkiem kontaktów rusko-bizantyńskich, do których dochodziło nie tylko za pośrednictwem Konstantynopola, ale również bizantyńskiego *temu* na Krymie (Korsuń/Chersonesz⁶⁶) na tereny Rusi trafiały bizantyńskie wyroby materialne. Na Rusi występują m. in. dewocjonalia⁶⁷, naczynia ceramiczne (pitosy i amfory), pierścienie, wyroby

⁵⁹ M. B ö h m, *Flota i polityka morska Aleksego I Komnena*, Kraków 2012, s. 62-65.

⁶⁰ B ö h m 2012, op. cit., s. 65-69.

⁶¹ Michał Psellos (Michael Psellus/Michaél Psellós) (1018-1081) – autor „Kroniki powszechnej” (*Chronographia*) (Michał Psellos: *Kronika, czyli Dzieje jednego stulecia Bizancjum* (978-1077), przeł. O. Jurewicz, Wrocław 1983).

⁶² Л и т а в р и н, op. cit., s. 442, 467.

⁶³ B ö h m 2011, op. cit., s. 180-187, 192.

⁶⁴ П е т р о с я н, op. cit., s. 47, 55-56.

⁶⁵ Л и т а в р и н, op. cit., s. 427.

⁶⁶ Л и т а в р и н, op. cit., s. 422

⁶⁷ Por. A. M u s i n, *Byzantine reliquary-crosses in the formation of medieval Christian culture in Europe*, [w:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, tom 1, red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, s. 61-94;

ze szkła, jedwab, broń oraz monety⁶⁸. Cześć dóbr była dystrybuowana dalej – na ziemię polskie⁶⁹ oraz do Skandynawii⁷⁰. Skutkiem inspiracji płynących z Konstantynopola są także budowle wzniesione w Kijowie i ich wystrój⁷¹.

Cesarstwo oddziaływało również na daleką Północ. Przybysze z Bizancjum zostali odnotowani w Bergen w Norwegii. Skandynawskie źródła wspominają o wysłannikach bizantyńskich do królów Danii, Szwecji i Norwegii w 1190 r., gdzie imperator poszukiwał najemnych wojowników⁷². Wpływy bizantyńskie widoczne są w systemie monastycznym w Norwegii, w ikonografii skandynawskich monet (są wśród nich imitacje produktów mennic bizantyńskich), architekturze kościelnej (adaptacja planu greckiego krzyża), a nawet w pewnych zapożyczeniach językowych⁷³. Informacje na temat kontaktów skandynawsko-bizantyńskich zawierają źródła staroskandynawskie oraz kroniki łacińskie i greckie. Istnieją ponadto relacje podróżników z Północy, którzy dotarli do Miklagårdu.

Ludzie Północy powracali do domu z Bizancjum z egzotycznymi dobrami, złotem, odziani w ekskluzywne jedwabne szaty, z pamiątkami religijnymi (*encolpia*, a nawet z relikwiami), oraz z nowymi ideami. Sagi wykorzystały Konstantynopol również jako miejsce akcji przygód oraz opowiadań fantastycznych, czasami jednak zawierają one opisy szczegółów topografii i budowli.

Autor „Grettir’s Saga”⁷⁴ podaje, jak pewien Thorstein poślubił kobietę o imieniu Spes, która pochodziła z Bizancjum. W „Landnámabók” czytamy o Griss Saemingssonie, który spędził jakiś czas w Bizancjum w latach 70. X w., a po powrocie do Skandynawii osiedlił się

A. P e s k o v a, *Byzantine pendant reliquary-crosses from the territory of medieval Rus’*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 403-443, A. P e s k o v a, *Byzantine and Scandinavian Elements in Christian Devotional Metalwork Objects of Early Rus’ of the 10th-11th Centuries*, [w:] *Vers l’Orient et vers l’Occident. Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, red. P. Bauduin, A.E. Musin, Caen 2014, s. 113-131; I. S t e r l i g o v a, *Precious Eastern Christian Encolpia from the 9th to 17th century as represented in Russian collections*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 459-484.

⁶⁸ F. A n d r o s h c h u k, *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium (800-1100)*, [w:] *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia* 14, Uppsala 2013, s. 91-116.

⁶⁹ Odkrycia importów bizantyńskich na ziemiach polskich są skoncentrowane na południowo-wschodnich terenach kraju. Dominują dewocjalia (M. W o ł o s z y n, *Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 225-289). Kilka zabytków wyróżnia się na tle pozostałych. W Przemysłu natrafiono na unikatową w tej części Europy gemmę z chalcedonu (XI-XII w.) oraz pieczęć z Nikomedii (XI-XII w.). Do rusko-bizantyńskiej strefy kulturowej nawiązują zarejestrowane w Przemysłu naczynia szklane (A. B u k o, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 2005, s. 251). W Lubaczowie w południowo-wschodniej Polsce odnotowano brązowy *encolpion*, kamienny krzyż – zawieszkę, ułamki amfor oraz przedmioty ze szkła (M. P i o t r o w s k i, M. W o ł o s z y n, *Two Devotional Objects from Lubaczów (South-Eastern Poland) and their Archaeological-Historical Context*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 331-345). Zdaniem Andrzeja Buko (2005, s. 277), znaleziska przedmiotów ewidentnie ruskiego pochodzenia (*encolpion*) odkryte na Ostrowie Lednickim (J. G ó r e c k i, A.M. W y r w a, *The staurotheke from Ostrów Lednicki*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 2, s. 173-191), mogą wskazywać na obecność grupy osób związanych z Bizancjum i Rusią także w tym grodzie. Nie można wykluczyć, że pochodną kontaktów rusko-bizantyńskich mogą być tajemnicze tabliczki z Podeblotcia na Mazowszu. Występują na nich przypuszczalnie greckie monogramy imienia Chrystusa ICXC. Przynajmniej jedna z tabliczek, jak wykazały analizy petrograficzne, jest importem z rejonu Morza Śródziemnego (B u k o 2005, op. cit., s. 157-163). Ewenementem jest także kompleks bizantyński odkryty w Stołpiu (A. B u k o, *Byzantine cultural enclave in Central Europe? An example of the mortared tower complex at Stolpie (south-eastern Poland)*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 233-249.

⁷⁰ W. D u c z k o, *Byzantine Presence in Viking Age Sweden. Archaeological Finds and their Interpretation*, [w:] *Rom und Byzanz im Norden, Internationale Fachkonferenz, Kiel 18-25 September 1994*, Kiel 1997, s. 291-311.

⁷¹ P e v n y, op. cit., s. 281-319.

⁷² C i g g a a r, op. cit., s. 105.

⁷³ C i g g a a r, op. cit., s. 117-126.

⁷⁴ *Grettir’s Saga*, tłum. D. Fox, H. Pálsson, Toronto 1974.

na Islandii. „Laxdaela Saga”⁷⁵ mówi o Bolli Bollasonie (1004-ok. 1071) z Islandii, który wybrał się do Konstantynopola u schyłku lat 20. lub na początku lat 30. XI stulecia i zaciągnął w szeregi gwardii wareskiej. W tekście „Sturlunga Saga”⁷⁶ wspomniany jest Sigurd Grek – przywiózł on z Bizancjum na Islandię miecz, który przechowywał następnie na swojej farmie zwanej Miklagård. „Gràgàs”⁷⁷ wspomina, że zgodnie z islandzkim prawem Islandczycy mieli pozwolenie uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych przez greckiego biskupa oraz duchownych.

„Heimskringla – Saga Haraldra Sigurdssona”⁷⁸ – opowiada o jednym z najświetniejszych wikingów Haraldzie Sigurdssonie, zwanym Harðráða (Srogi) (przed 1015-1066). Przybył on do Konstantynopola około 1034 r. z 500 ludźmi i wstąpił na służbę u cesarza. Harald był dowódcą gwardii wareskiej, brał udział w kampaniach wojennych w Palestynie, Azji Mniejszej, na Bałkanach i na Sycylii. Po latach powrócił przez Ruś (Nowogród Wielki) do Norwegii z ogromną ilością monet oraz złota, i jako Harald III (1045-1066) został królem. Harald zginął w 1066 r. w bitwie pod Stamford Bridge koło Yorku, walcząc z Haroldem Godwinsonem (ur. ok. 1022-1066) o tron Anglii. Tego samego roku wyspa padła łupem innego człowieka Północy Wilhelma Zdobywcy (ur. 1028-1087), który najechał ją z Normandii.

„Heimskringla – Saga o synach Magnusa”⁷⁹ przytacza z kolei opowieść o królu Norwegii Sigurdzie, który odbył podróż do Konstantynopola. Sigurd podarował cesarzowi jeden ze swoich statków, który był zwieńczony pozłacanym smoczym łbem. Cesarz umieścił rzeźbę monstrum z łodzi Sigurda w kościele pw. św. Piotra. Istnieje tam ponoć miniatura obrazująca skandynawski statek na kotwicy⁸⁰.

W „Orkneyinga Saga”⁸¹ czytamy o królu Eryku Duńskim (1095-1103) i jego żonie Bothildzie. Królewska para zatrzymała się wraz z wielką świtą w Konstantynopolu w 1103 r. podczas podróży do Jerozolimy. Aleksy I Comnenus (1081-1118) poprosił Eryka, pomny złych doświadczeń związanych z przemarszem przez ziemie Bizancjum wojsk I krucjaty, aby zatrzymał się za murami miasta. Cesarz podarował Erykowi relikwie św. Mikołaja (świętego popularnego wśród waresów) oraz relikwie Krzyża Świętego. Eryk zmarł wkrótce potem na Cyprze⁸².

„Riant, Exuviae” (islandzki tekst z łacińskim tłumaczeniem) mówi o Nicholasie Bergssonie, późniejszym opacie benedyktyńskiego klasztoru w Thingeyrar na północy Islandii. Zorganizował on w 1150 r. pielgrzymkę do Rzymu, Jerozolimy i Konstantynopola. Bergsson po powrocie napisał przewodnik, w którym przedstawił relikwie i kościoły Konstantynopola. Opisał także wareski regiment stacjonujący na Cyprze, blisko miejsca, w którym pochowano króla Eryka.

Liczni przybysze z Północy zatrzymywali się w Konstantynopolu na dłużej. Służyli w pałacu jako gwardia przyboczna cesarza oraz w regularnej armii, biorąc udział w kampaniach wojennych. Oddział waresów, jak już wspomniano, stacjonował na Cyprze. Przybysze walczyli także w południowej Italii. Ich broń – „brodate” topory pojawiają się często w źródłach bizantyńskich. Służyli za złoto, srebro i ubrania (jedwab ?). Niektórzy doszli w Bizancjum do znacznych zaszczytów. Harald Harðráða został dowódcą gwardii wareskiej.

⁷⁵ *The Laxdaela Saga*, tłum. M. Press, London 1880.

⁷⁶ *Sturlunga Saga*, red. K. Kålund, Copenhagen 1906.

⁷⁷ *Gràgàs*, tłum. A. Heusler, [w:] *Isländisches Recht, Germanenrechte* 9, Weimar 1937, s. 19.

⁷⁸ *Heimskringla I-II-III*, B. Aðalbjarnarson (red.), *Islenszk fornrit t. 26, 4 útgáfa*, Reykjavík 2002.

⁷⁹ *Heimskringla, The Saga of the Sons of Magnus*, tłum. M. Hollander, Austin 2005.

⁸⁰ C i g g a r, op. cit., s. 127.

⁸¹ *Orkneyinga Saga. The History of the Earls of Orkney*, red. i tłum. H. Pálsson, P. Edwards, London 1978.

⁸² C i g g a r, op. cit., s. 111.

Inny przybysz, który miał najprawdopodobniej skandynawskie korzenie, otrzymał tytuł patrycjusza. Był nim Swen – Sfenis⁸³ (jak wymawiano jego imię w języku greckim), który przybył nad Bosfor przypuszczalnie z Wysp Brytyjskich⁸⁴. Jego imię znamy z zachowanej ołowianej bulli. Napis zamieszczony na rewersie tłumaczy się następująco: „Panie wspomagaj Sfenisa, patrycjusza i tłumacza Anglików”. Bulla jest datowana ogólnie na okres pomiędzy początkami X w. a 1204 r., lub bardziej precyzyjnie na okres najintensywniejszej imigracji Anglosasów nad Bosfor, przypadający na lata następujące bezpośrednio po bitwie pod Hastings (1066 r.). Swen był prawdopodobnie profesjonalnym tłumaczem Anglosasów na służbie bizantyńskiej. Pochodził przypuszczalnie z Danelaw w Anglii, gdzie występowały silne wpływy skandynawskie. Mógł on mieć pochodzenie duńskie, norweskie lub szwedzkie. Istnieje też pogląd, w myśl którego mógł on trafić nad Bosfor jako drużynnik Haralda Hardrâda w latach 1034-1043.

Największą karierę wśród przedstawicieli ludzi Północy, zrobiła w Bizancjum córka Ingera – wikinga w służbie cesarskiej. Eudokia Ingerina była najpierw nałożnicą cesarza Michała III, a następnie żoną cesarza Bazylego I Kefalosa (867-886), matką cesarza Leona VI i babką cesarza Konstantyna VII. Informacje na jej temat przytoczył Leon Gramatyk⁸⁵.

Bizancjum utrzymywało kontakty także z Normanami z południowej Italii i Sycylii⁸⁶. Byli to potomkowie Norwegów, którzy najpierw od roku 911 zamieszkiwali Normandię – lenne tereny Rollona (Hrolfr) (911-ok. 925), a następnie część z nich (zromanizowani Normanowie) stworzyła państwo na południu Italii i na Sycylii (1072-1189). Nowi władcy południowej Italii i Sycylii mieli ambicje rywalizować z cesarzem Bizancjum. Doprowadziło to do konfliktów, w które zaangażowali się Robert Guiscard (zm. 1085), jego syn Bohemund (zm. 1111), Roger II (1130-1154) oraz William II (1166-1189)⁸⁷. Okres szczególnych napięć pomiędzy Normanami a Bizancjum przypadł na czas rządów Aleksego I (lata 1081, 1085, 1107-1108), opisanych przez Annę Komnene (1083-ok. 1155) w „Aleksjada”⁸⁸. Kolejny konflikt bizantyńsko-normański nastąpił w roku 1185⁸⁹.

Via Bizancjum wiódł także szlak z Zachodu do Ziemi Świętej, a później *Outremer* – zamorskich krain łacinników w Lewancie w dobie wypraw krzyżowych⁹⁰. Wielu uczestników pielgrzymek i krucjat, którzy podróżowali do Jerozolimy, zatrzymywało się w Konstantynopolu. Tak było w latach 1096, 1147, 1189 i 1203. Oczekiwali oni tam na pozwolenie przemarszu przez bizantyńską Azję Mniejszą. W tym czasie członkowie rodów panujących i przywódcy krucjat byli zazwyczaj goszczeni na terenie pałacu cesarskiego lub zakwaterowani w luksusowych domach. Pozostała masa krzyżowców nie miała jednak prawa wstępu do miasta. Było to możliwe jedynie w małych grupach, celem odwiedzenia sanktuariów stolicy. Byli oni zakwaterowani w obozach na otwartym powietrzu, rozlokowanych poza murami. Nie wykluczone, że również Normanowie z zachodu zostali

⁸³ Jan Skylitzes odnotowały także inną (?) osobę o podobnym imieniu, niejakiego Sfenogosa (Σφέγγος), który jako brat księcia ruskiego Włodzimierza dowodził posiłkami ruskimi, wspomagającymi armię bizantyńską w wyprawie przeciwko Chazarom w 1016 r. (J. D u d e k, *Patrycjusz Swen (Sfenis) w bizantyńskiej wieży Babel*, [w:] *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2006, s. 291-305, cit. s. 301).

⁸⁴ D u d e k, op. cit.

⁸⁵ Leon Gramatyk (Leo Grammaticus/Léon Grammatikós) autor „Kontynuacji Jerzego” (O. J u r e w i c z 2007, op. cit., s. 164-165), por. C. M a n g o, *Eudocia Ingerina, The Normans and Macedonian Dynasty*, „Zbornik Radova Visantologog” 14/15, 1973, s. 17-27; H e r r i n, op. cit., s. 248.

⁸⁶ Na temat obecności bizantyńskiej na Sycylii por. T. W o l i ń s k a, *Sycylia w polityce Cesarstwa Bizantyńskiego w VI-IX wieku*, Łódź 2005.

⁸⁷ C i g g a r, op. cit., s. 282.

⁸⁸ Anna Komnena: *Aleksjada*, t. 1-2, przeł. O. Jurewicz, Wrocław 1969-1972.

⁸⁹ J. H a u z i ń s k i, *Kraje i kultury śródziemnomorskie*, Poznań 1990, s. 135.

⁹⁰ C i g g a r, op. cit., s. 22-23, 38.

zakwaterowani w porcie położonym za murami stolicy. Być może było to te same miejsce, w którym przebywali Rusowie?

Rusowie, Skandynawowie i Normanowie byli obecni w Konstantynopolu do 1204 r. Jedną z bram miasta nosi nawet po Duńczykach nazwę *Porta Dacorum*. Podczas obrony miasta przed łacinnikami IV krucjaty była ona obsadzona przez załogę, którą tworzyli Duńczycy i Normanowie z Anglii⁹¹.

Dzielnica Rusów w Konstantynopolu

Świadectwa materialne pobytu ludzi Północy w Konstantynopolu są skromne w stosunku do skali zakreślonych powyżej kontaktów rusko-bizantyńskich. Są to dwie inskrypcje runiczne wyryte w IX w. na marmurowej balustradzie i na południowej galerii w bazylice Hagia Sophia⁹². Ponadto, w XIX w. odkryto w Stambule koło meczetu Fethiye Camii – dawnego kościoła *Pammacaristos*⁹³, leżącego niedaleko od kościoła pw. św. Apostołów, cegłę z grecką inskrypcją *INGBAPF*. Napis jest interpretowany w dwojaki sposób, jako „Angielscy Waregowie” – od pierwszych liter obydwu słów, lub jako związany z upamiętnieniem wyprawy Ingvara w 1030 r.⁹⁴

Zgodnie z przekazami traktatów rusko-bizantyńskich zawartych w latach 907 i 944, Rusom przybywającym do Konstantynopola wyznaczono obszar położony przy kościele i klasztorze św. Mamy/Mamasa⁹⁵. Oficjalnie obszar przy św. Mamasi stał się miejscem pobytu Rusów na mocy traktatu z 944 r. Mieli tam przebywać kupcy przybywający z flotami, posłowie oraz ich czeladź. Przy kościele św. Mamasa zamieszkała także księżna Olga wraz ze swoją liczną świtą, waregowie zaciągający się do cesarskiej armii oraz ci, którzy zakończyli już służbę w bizantyńskim wojsku.

Obszar położony przy św. Mamasi bywa określany również jako dzielnica św. Mamasa, nazywana tak od patrona cerkwi. Istnieje także pogląd, że klasztor św. Mamasa może być tożsamy klasztorowi zwanemu *Nowa Metanoja*⁹⁶. Posiłkując się innymi źródłami, głównie bizantyńskimi, możliwe było ustalenie, że miała to być dzielnica podmiejska stolicy.

Monastyr św. Mamasa istniał już w 469 r. Tradycja bizantyńska łączy założenie kościoła i klasztoru z Pharasmanesem, Chamberlainem Justyniana I lub z Gordią, siostrą cesarza Maurycjusza⁹⁷. Fundację klasztoru przypisuje się również Filipikowi – szwagrowi Maurycjusza⁹⁸.

Dzielnica św. Mamasa była areną szeregu wydarzeń, które zostały odnotowane w źródłach. Przebywali tam okazjonalnie cesarze Leon I (457-475), Konstantyn V (740-775) i Konstantyn VI (780-797) oraz cesarzowa Irena (797-802). Leon I zbudował w sąsiedztwie kościoła podmiejską rezydencję – pałac, hipodrom i portyk oraz mieszkał w pałacu przez 6 miesięcy po wielkim pożarze miasta w 464 r.⁹⁹ Kościół służył ponadto jako prywatne mauzoleum

⁹¹ C i g g a r, op. cit., s. 128.

⁹² Por. A. L i e s t ø l, *Runer fra Bryggen*, „Viking” 27, 1963, s. 126; E. S v ä r d s t r ö m, *Runorna i Hagia Sophia*, „Fornvännen” 65, 1970, s. 247-249; M.G. L a r s s o n, *Runklotter in Hagia Sophia*, „Svenska Forskningsinstitut i Istanbul Meddelanden” 13, 1988, s. 55-58; M.G. L a r s s o n, *Nyfunna runor i Hagia Sophia*, „Fornvännen” 84, 1989, s. 12-14.

⁹³ Na temat kościołów bizantyńskich w Stambule por. S. K i r i m t a y i f, *Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques or Masjids*, Istanbul 2001.

⁹⁴ C i g g a r, op. cit., s. 127.

⁹⁵ W dzielnicy św. Mamasa zatrzymywali się także Bułgarzy przybywający do Konstantynopola (Л у ч е в, op. cit., s. 112).

⁹⁶ Por. L e s z k a, W o l i Ń s k a, op. cit., s. 265.

⁹⁷ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A. Kazhdan, New York & Oxford 1991, s. 1278.

⁹⁸ L e s z k a, W o l i Ń s k a, op. cit., s. 265.

⁹⁹ L e s z k a, W o l i Ń s k a, op. cit., s. 118.

rodziny Maurycjusza (582-602), znajdował się w nim grób cesarza, jego żony oraz trzech synów i córek. Zostali oni zabici w porcie Eutropiusza i pochowani w kościele św. Mamasa, co zostało odnotowane w kilku źródłach bizantyńskich¹⁰⁰. Z kolei cesarzowa Irena i jej syn Konstantyn VI przenieśli się tam ze stolicy po trzęsieniu ziemi w 790 r. Odbyły się tam zaślubiny Konstantyna VI z Theodotą. Pałac spłonął podczas najazdu bułgarskiego chana Kruma w 813 r., wkrótce został jednak odbudowany przez Michała III. Imperator nadał mu jeszcze okazalszą formę i wystrój, przekształcając go w swoją czasową rezydencję. Cesarz lubił tam przebywać, spędzając czas na uczestnictwie w wyścigach. Jeździł tam ze stolicy na rydwanie, co zostało zilustrowane w jednym z manuskryptów. Michał III został tam też zamordowany w 867 r. przez Bazylego Kefalasa. Leon Gramatyk podał, że ciało Michała zostało przewiezione przez jego matkę Teodorę ze św. Mamasa do klasztoru w Chrysopolis, leżącego na azjatyckim brzegu Bosforu, naprzeciwko św. Mamasa¹⁰¹. Pod koniec X w. kościół popadł w ruinę i został odbudowany przez Symeona Teologa.

W rejonie kościoła św. Mamasa znajdował się ponadto port, który zbudowano w roku 469 A.D. Służył on m. in. za schronienie statkom Anastazjusza II (713-715) w 715 r. i flocie Konstantyna V w 742 r.

Informacje na temat dzielnicy św. Mamasa zostały odnotowane w źródłach bizantyńskich, takich autorów jak: Teofanes Wyznawca, Józef Genezios¹⁰², Symeon Magister i Logoteta¹⁰³, Konstantyn VII, Jan Zonaras, Jan Skylitzes, Michał Glycas¹⁰⁴, autor „Księgi Suda”¹⁰⁵, Leon Gramatyk oraz w „Patri Konstantynopola”¹⁰⁶. Żadne z nich nie podaje jednak precyzyjnie miejsca lokalizacji kościoła/dzielnicy św. Mamasa. Na ich podstawie można jednakże uzyskać szereg informacji na temat topografii oraz zabudowy tego miejsca.

Autor „Księgi Suda” podaje, że do kościoła św. Mamasa prowadził przez wielką wodę duży most zbudowany z 12 przęseł. Józef Genezios pisze, że miejsce to leżało w Propontydzie oraz że wozem jeździł tam cesarz Michał III. W kościele znajdowała się cenna ikona Bogurodzicy¹⁰⁷. Konstantyn VII w „De caerimoniis aulae Byzantinae” informuje, że w kościele św. Mamasa, leżącym niedaleko od bramy *Xylokerkos*, w narteksie jest kamienny sarkofag, w którym pochowano żonę cesarza Maurycjusza z dziećmi, a w osobnym miejscu także w tej świątyni leży cesarz Maurycjusz. Teofanes Wyznawca przytacza z kolei, że w VIII-IX stuleciach w rejonie św. Mamasa znajdował się hipodrom, port i pałac. Wg słów kronikarza kompleks pałacowy oraz monastyr były bogato zdobione m. in. przez wykorzystaniu marmuru. Symeon Magister i Logoteta podaje w swojej kronice, że w dniu w

¹⁰⁰ Leszka, Wolińska, op. cit., s. 265.

¹⁰¹ J. Herrin, *Krwawe cesarzowa*, Warszawa 2001, s. 258-259.

¹⁰² Józef Genezios – uczonec i współpracownik cesarza Konstantyna VII, był on historiografem dynastii macedońskiej, autor „Historii cesarzy” (*Basiléjaj*), obejmującej dzieje Leona V (813-820), Michała II (820-829), Teofila (829-842) i Michała III (842-867) (Jurawicz, op. cit., s. 158) (*Iosephi Genesii Regum libri quattuor*, red. A. Lesmüller-Werner, I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensies*, 14, Berlin 1978; *Joseph Genesios, On the Reigns of the Emperors*, tłum. A. Kaldellis, Canberra 1998).

¹⁰³ Symeon Magister i Logoteta żył za panowania cesarza Konstantyna VII (Jurawicz, op. cit., s. 165). Jest on redaktorem i kompilatorem jednej z wersji „Kroniki powszechnej” (*Epitomé*) (*Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, red. S. Wahlgren, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensies*, 44/1, Berlin-New York 2006).

¹⁰⁴ Michał Glycas – kronikarz z 2. poł. XII w., autor kroniki „Księga historii” (*Biblos chroniké*) przedstawiającej dzieje „od stworzenia świata” do końca panowania cesarza Aleksego I Komnena (Jurawicz, op. cit., s. 209-211).

¹⁰⁵ „Księga Suda” (*Biblion Suda/Liber Suda*) (*Suidae Lexicon*, red. A. Adler, Stuttgartiae 1971) to powstały w połowie X w. słownik-encyklopedia zawierający hasła z różnych dziedzin. Autor dzieła jest nieznany (Jurawicz, op. cit., s. 196).

¹⁰⁶ *Patria Constantinopoleos*, red. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitarum*, II, Leipzig 1907.

¹⁰⁷ Андрощук 2012, op. cit., s. 11; . A. van Millingen, *In Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, s. 90.

którym zabójcy cesarza Michała III udali się do pałacu przy św. Mamasi, na morzu panowała burza, w związku z czym wyprawili się tam inną drogą (niż morską), poszli pieszo oraz popłynęli promem. Informuje on również o przekroczeniu przez nich jakiegoś ciekłu wodnego (strumienia, rzeki?). Bułgar Teodozjusz Tyrnowski, który przybył do klasztoru św. Mamasa w 1362 r. napisał, że klasztor był położony za miastem, na odludziu i stał daleko od ludzkich siedzib, tak że głos człowieka tam nie docierał. Nikt nie mógł tam przybyć, był on niedostępny dla innych ludzi¹⁰⁸.

Miejsca lokalizacji świątyni pw. św. Mamasa¹⁰⁹ nie udało się jak dotychczas precyzyjnie zlokalizować. Położenie kościoła i przyległej do niego dzielnicy jest nadal problemem będącym przedmiotem dyskusji¹¹⁰.

Reasumując, miejsce to (1) było położone w Propontydzie, czyli na wybrzeżu morza Marmara; (2) poza murami miasta; (3) droga do niego prowadziła przez bramę *Xylokerkos* (tur. *Belgratkapı* czyli brama belgradzka) usytuowaną w murach Teodozjusza, pomiędzy 22 a 23 wieżą, w pobliżu Złotej Bramy, w południowo-zachodniej części aglomeracji stolicy¹¹¹; (4) znajdował się tam duży strumień, rzeka lub zalew (?). W „dzielnicy Rusów” u św. Mamasa zostały zbudowane takie obiekty jak: kościół (były w nim groby cesarskie), willa/pałac, hipodrom¹¹² wzniesiony z drewna, portyk, duży port¹¹³, wodociąg, most o 12 łukach/przęsłach (?), pływał tam prom. Ponadto, jak zauważył Gienadij G. Litawrin, miejsce to musiało być na tyle rozległe, aby możliwe było zakwaterowanie tam jednocześnie kilkuset osób, oraz dysponować przynajmniej podstawowymi warunkami umożliwiającymi egzystencję przybyszów. Usytuowanie tego miejsca musiała gwarantować, że nie dojdzie do konfliktu pomiędzy masą uzbrojonych Rusów, a ludnością miejscową¹¹⁴.

¹⁰⁸ И. Л у й ч е в, *Центры византийско-славянского общения и сотрудничества*, [w:] “Труды Отдела древнерусской литературы” 19, 1963, s. 107-129, cit. s. 113.

¹⁰⁹ *Mamas: Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople*, [w:] *A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, tłum. A. Bandy, [w:] *Byzantine Monastic Foundation Documents*, red. J. Thomas, A. Constantinides Hero, G. Constable, *Dumbarton Oaks Studies* 35, Washington 2000, s. 973-1041, cit. s. 973-975; v a n M i l i n g e n 1912, s. 89-91.

¹¹⁰ А н д р о щ у к 2012, op. cit., s. 7.

¹¹¹ Por. M a r i n o w, op. cit., s. 162.

¹¹² W Konstantynopolu oprócz słynnego hipodromu były jeszcze dwa inne, obydwie miały prywatny charakter. Jeden z nich znajdował się w dzielnicy św. Mamasa i był on używany do IX w. Drugi hipodrom wzniesiono w pałacu Deuteron – prywatnej rezydencji cesarza Justyna II (W o l i Ń s k a 2011, op. cit., s. 127).

¹¹³ W źródłach pisanych wymieniono siedem portów Konstantynopola: *Bosporion/Prosforion* oraz *Neorion* nad Złotym Rogiem oraz *Boukoleon*, Juliana (*Limén tou Joulianou*) i Teodozjusza (*Portus Theodosiacus*) nad Propontydą (M ü l l e r - W e i n e r 1998). Nad morzem Marmara istniał także port *Heptaskalon* (por. S. B r a l e w s k i, *Konstantynopolińskie kościoły*, [w:] *Konstantynopol Nowy Rzym...*, 2011, s. 132-151, cit. s. 136). Nie wykluczone, że port Juliana może być tożsamy ze znanym z późniejszych źródeł portem *Kontoskalion* lub portem Cezariusza (M a r i n o w, op. cit., s. 152). Nad morzem Marmara leżał również port Eleuteriusza (*Eleuterion*), który bywa utożsamiany z portem Teodozjusza (A. K o m p a, T. W o l i Ń s k a, *Mieszkańcy Konstantynopola*, [w:] *Konstantynopol Nowy Rzym...*, s. 178-233, cit. s. 195) oraz port Eutropiusza. Największy był port Teodozjusza. Posiadał on nabrzeża o długości 1500 m, które mogły przyjąć około 187 statków. Znaczenie wymienionych portów zmieniało się w poszczególnych okresach. Kiril Marinow pisze (2011, s. 151-157), że do połowy VI w. główne porty były w Złotym Rogu, a od połowy VI w. przewagę zyskało południowe wybrzeże. Dominacja portu Teodozjusza trwała tylko stulecie. W VII w. zaczął on tracić na znaczeniu i centrum handlu morskiego przeniesiono ponownie do Złotego Rogu. Porty nad morzem Marmara funkcjonowały aż do schyłku XI w., nastawione były jednak na mniejsze jednostki niż w okresie wczesnobizantyńskim. Fiodor Androshchuk pisze natomiast (2012, s. 26), powołując się na Alexandra van Millingena, że z siedmiu portów Konstantynopola w X w. aktywne były tylko te usytuowane na wybrzeżu morza Marmara: Teodozjusza, *Kontoskalion/Zofii* i *Bukoleon*, a porty nad Złotym Rogiem przejęły znaczenie nie wcześniej niż w końcu XI-XII w.

¹¹⁴ Л и т а в р и н, op. cit., s. 457.

Istnieją cztery koncepcje na temat miejsca lokalizacji kościoła św. Mamasa – dzielnicy Rusów¹¹⁵. Trzy pierwsze powstały wyłącznie na podstawie analiz bizantyńskich źródeł pisanych, czwarta przy uwzględnieniu bizantyńskich źródeł pisanych, tekstu z czasów osmańskich oraz danych archeologicznych.

Pierwsza próba zlokalizowania miejsca położenia kościoła św. Mamasa miała miejsce na przełomie XIX i XX wieku. Najpierw wypowiedział się na ten temat bizantynista rosyjski Fiodor P. Uspienski¹¹⁶, na marginesie studiów nad tekstem poświęconym Typikonowi¹¹⁷ klasztoru św. Mamasa. Stwierdził on, że informacje na temat położenia kościoła, czerpane ze źródeł pisanych są niejasne i sprzeczne. Głównym argumentem jego koncepcji jest przekaz Konstantyna VII w „De ceremonis...”, dotyczący wjazdu do stolicy cesarza Teofila po jednej z wypraw wojennych. Imperator zatrzymał się najpierw przez kilka dni na azjatyckim brzegu Bosforu, a następnie przeniósł się na trzy dni do św. Mamasa. „Stamtąd przepłynął do Blacherny, zostawił statek, i dosiadł konia”, co zdaniem F. Uspińskiego należy interpretować, że ze św. Mamasa do Blacherny trzeba było płynąć statkiem, a nie można było dotrzeć tam suchym traktem. Zdaniem badacza wskazuje to, iż miejsce te było położone po drugiej stronie Złotego Rogu, na terenie dzisiejszej Pery. Uważa on, iż lokalizacja taka odpowiada przekazom Leona Gramatyka, Teofanesa i Zonarasa.

F. Uspienski kierował następnie pracami Rosyjskiego Instytutu Archeologicznego w Konstantynopolu¹¹⁸ (RIAK), który działał w latach 1895-1914. Kierunkami studiów badawczych RIAK były m. in. topografia Konstantynopola, kościoły bizantyńskie, a także relacje pomiędzy Rusią Kijowską a Bizancjum¹¹⁹, w tym zagadnienie lokalizacji kościoła św. Mamasa. Interesujące nas zagadnienie podjął, związany z RIAK, francuski badacz Jules Pergoire znawca j. greckiego oraz źródeł bizantyńskich. Rozwinął on koncepcję, zaprezentowaną wcześniej przez F. Uspińskiego. J. Pergoire pogląd swój oparł na przekazach pisanych autorów bizantyńskich, takich jak wspomniani już wcześniej Jan Zonaras i Jan Skylitzes, a także Teofanes Wyznawca i Michał Glycas. Owocem studiów J. Pergoire jest koncepcja lokalizacji kościoła św. Mamasa i przyległej do niego dzielnicy Rusów na terenie leżącym na północ od Złotego Rogu, nad Bosforem w Stena – obecnie dzielnica Stambułu Beszik-Tasz/Pera¹²⁰.

Koncepcja francuskiego badacza, zainspirowana przez F. Uspińskiego, dominuje w literaturze przedmiotu i zazwyczaj jest też przytaczana w pracach poruszających kwestię lokalizacji kościoła i klasztoru. Np. Jurij Petrosjan pisze, że dzielnica św. Mamasa leżała na europejskim brzegu Bosforu, 2 km za północnym murem miasta¹²¹. Nie podaje on jednak żadnej argumentacji, na której oparł on swój pogląd. Zwolennikiem powyższej koncepcji jest

¹¹⁵ Zbiór prac, których autorzy poruszają zagadnienie lokalizacji św. Mamasa i dzielnicy Rusów, przedstawił Fiodor Androschuk (2012, s. 7, przypis 2).

¹¹⁶ Ф.И. Успенский, *Типик монастыря св. Маманта в Константинополе. Летопись Историкофилологического общества при Императорском Новороссийском университете*, t. 2. *Византийское отделение*, cz. 1. Одесса 1892, s. 26-84, cit. s. 78-84.

¹¹⁷ Tekst *typikonu* klasztoru św. Mamasa w Konstantynopolu został przetłumaczony i opracowany także przez Anastasiusa Bandy (op. cit.).

¹¹⁸ Działalność Rosyjskiego Instytutu Archeologicznego w Konstantynopolu omówiono w kilku publikacjach, m. in. А. А. В г у с т и н, *Русский Археологический Институт в Константинополе*, „Богословские Труды” 27, 1986, s. 266-293; Е.Ю. Б а с а р г и н а, *А.А. Васильев и Русский Археологический Институт в Константинополе*, [w:] *Российские ученые и инженеры в эмиграции*, 1993, s. 127-135. RIAK, w okresie swojej działalności w latach 1895-1914, wydawał rocznik „Известия Русского Археологического Института в Константинополе”, w którym publikował rezultaty swoich badań.

¹¹⁹ А в г у с т и н, op. cit., s. 266, 271.

¹²⁰ J. P e r g o i r e, *Le Saint-Mamas de Constantinople*, „Известия Русского Археологического Института в Константинополе” 9, 1904, s. 261-316; J. P e r g o i r e, *Saint-Mamas, le quartier des Russes à Constantinople*, „Échos d’Orient” 11, 1908, s. 203-210.

¹²¹ П е т р о с я н, op. cit., s. 54.

również G. Litawrin. Pisze on, że kościół św. Mamasa i dzielnica Rusów były położone na przedmieściu Stena, około 2 km za północnym murem Konstantynopola, na europejskim brzegu Bosforu, blisko ujścia cieśniny do morza Marmara¹²². Koncepcję powyższą, jako jedną z trzech możliwych lokalizacji, przytoczył także Alexander van Millingen¹²³. Identyczny pogląd zaprezentowano także w pracy dotyczącej Konstantynopola polskich badaczy¹²⁴, bez podania jednak argumentacji, jakimi przesłankami kierowano się w tym względzie.

Druga koncepcja lokalizacji kościoła św. Mamasa i dzielnic Rusów oparta jest na założeniu, zgodnie z którym miejsce to było położone w dolinie, która ciągnęła się od Złotego Rogu, na południe do wioski Ortakdjilar. Jest to obszar koło dzielnicy Blacherny, pomiędzy dzielnicą Stambułu Eyüp (dawny Cosmidion) a Aivan Serai w północno-zachodniej części miasta. Podstawą koncepcji jest tekst Józefa Genesisos, który podał, że zabójcy Michała III, uśmierconego w pałacu leżącym w dzielnicy przy kościele św. Mamasa, dotarli tam po przepłynięciu promem akwenu wodnego. W konsekwencji, powstała opinia, w myśl której zamachowcy mieliby odbyć drogę ze Stena (Pera) przez Złoty Róg, do miejsca położonego na południe od zatoki. Na taką lokalizację kościoła św. Mamasa, zdaniem zwolenników omawianej koncepcji, może wskazywać także interpretacja tekstu Zonarasa. Jako jedną z możliwych trzech lokalizacji kościoła św. Mamas koncepcję tę podał Alexander van Millingen. W kolejnej publikacji wypowiedział się jednak, że na podstawie źródeł można miejsce to lokalizować w całkiem innym punkcie, o czym poniżej¹²⁵. Zwolennikiem lokalizacji kościoła św. Mamasa w obrębie obecnej dzielnicy Eyüp jest także turecki badacz Nuray Özaslan¹²⁶, który wypowiedział się na ten temat, na marginesie studiów nad rezultatami badań wykopaliskowych w obrębie Cosmidionu. W jego opinii kościół leżał blisko dzielnicy Blacherny, na północno-zachodnim krańcu miasta.

W myśl trzeciej koncepcji, na alternatywę której wskazał A. van Millingen¹²⁷, kościół oraz dzielnica były położone na południowo-zachód od Złotej Bramy. Jej podstawą są przekazy bizantyńskie, współczesne czasom zawarcia traktatów w X stuleciu, które lokalizują kościół św. Mamasa za murami miasta, na obszarze do którego prowadziła droga przez bramę *Porta Xylokerkos*, utożsamianą z bramą belgradzką. Nazwa bramy *Xylokerkos* jest tłumaczona jako Brama Drewnianego Cyrku lub *Kserko Porta* – Brama Cyrkowa¹²⁸. Zdaniem A. van Millingena¹²⁹ informacja, że św. Mamas leżał koło *Porta Xylokerkos*, nie musi oznaczać, że był on położony blisko niej lecz, że przez nią prowadziła droga do św. Mamasa. Brama *Xylokerkos* miała prowadzić za miasto, do hipodromu zbudowanego z drewna, położonego koło kościoła św. Mamasa, usytuowanego na południe od Złotej Bramy, w pobliżu monasteru św. św. Kosmy i Damiana. Lokalizację kościoła św. Mamasa blisko bramy *Xylokerkos* podaje Konstantyn VII w „*De caerimoniis ...*”. Niniejszą koncepcję lokalizacji monasteru w południowo-zachodniej strefie Konstantynopola koło bramy *Xylokerkos* przytacza „*The Oxford Dictionary of Byzantium*”¹³⁰.

¹²² Литаврин, op. cit., s. 427, 454.

¹²³ Millingen 1912, op. cit., s. 106-107.

¹²⁴ *Konstantynopol Nowy Rzym...*, s. 673, mapa 2.

¹²⁵ Millingen 1912, op. cit., s. 106-107.

¹²⁶ N. Özaslan, *From the Shrine of Cosmidion to the Shrine of Eyüp Ensari*, “Greek, Roman and Byzantine Studies” 40, 2001, s. 379-399, cit. s. 380.

¹²⁷ A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, s. 90-91.

¹²⁸ Millingen 1899, op. cit., s. 90.

¹²⁹ Millingen 1899, op. cit., s. 90.

¹³⁰ *The Oxford Dictionary...*, s. 1278.

Powyższe trzy koncepcje, a szczególnie pogląd G. Litawrina, zostały poddane krytyce w ostatnim okresie przez Fiodora Androschuka¹³¹. Zadaniem ukraińskiego badacza hipoteza G. Litawrina ma dwa słabe punkty. Po pierwsze wczesne dzieje monasteru są znane wyłącznie z „Patri Konstantynopola”. Po drugie, lokalizacja w dzielnicy Pera „niedaleko od Stena”, oparta na tekście Jana Skylitzesa jest sprzeczna z innymi źródłami, zdaniem których klasztor był położony w Propontydzie. Na tę ostatnią lokalizację wskazuje Józef Genesios.

F. Androschuk¹³² jest także autorem najnowszej teorii. *Novum* jego hipotezy jest wykorzystanie nie tylko bizantyńskich źródeł pisanych, ale również dotychczas nie uwzględnianego źródła pisanego z czasów osmańskich z roku 1455¹³³ oraz źródeł archeologicznych. Tekst osmański jest spisem obiektów w Stambule, które się tam znajdowały po jego zdobyciu w 1453 r. Jest tam również opis dzielnicy, w której był położony monaster św. Mamasa – Ayaz Mamoz. Kluczowe, dla koncepcji F. Androschuka, są także rezultaty badań wykopaliskowych w dzielnicy Yenikapı¹³⁴, na obszarze portu Teodozjusza. Wykopaliska wykazały, że port był wykorzystywany do celów handlowych m. in w X stuleciu, czyli w okresie, na który przypada apogeum kontaktów handlowych pomiędzy Rusami a Bizancjum. Na wykorzystywanie portu Teodozjusza do obsługi statków handlowych w tym okresie, wskazuje, odkryty tam jeden z wraków¹³⁵ statków (wrak oznaczony jako YK12), doskonale zachowany wraz z ładunkiem. W Yenikapı odsłonięto ponadto relikty kościoła, datowane na okres przynajmniej od końca X w¹³⁶. Miejsce typowane przez F. Androschuka jest usytuowane na Propontydzie, za murami. Są to jednak mury morskie, okalające miasto od południa, broniące dostępu od strony morza Marmara. Źródła bizantyńskie, jak i tekst osmański, odnotowały obecność przy kościele Mamasa ciekłu wodnego. Przez Yenikapı płynie strumień Likos¹³⁷, jedyny ciek wodny Konstantynopola,

¹³¹ Андросук 2012, op. cit., s. 8-9.

¹³² Андросук 2012, op. cit.

¹³³ Андросук 2012, op. cit., s. 13-14.

¹³⁴ Wykopaliska w dzielnicy Yenikapı przeprowadzono w latach 2004-2012. Stanowisko było położone w odległości ok. 300 m od współczesnej linii brzegowej morza Marmara, w obrębie dawnego portu Teodozjusza, zbudowanego w latach 379-395. Był to największy port w obrębie murów miejskich, za pośrednictwem którego obsługiwano handel morski, a szczególnie dostawy zbóż. Port zaczął tracić na znaczeniu w VII w., aż do XI w. był wykorzystywany do obsługi mniejszych jednostek. Stracił on całkowicie swoje znaczenie w XII w. na skutek zamulenia. Podczas badań odkryto relikty portu, kościół, szczątki zabudowy miejskiej, fortyfikacje, drewniane konstrukcje pirsu i nabrzeża, datowane na V-XIII w. Zarejestrowano również około 25000 zabytków ruchomych, m. in. rzymskie i bizantyńskie monety, butelki na perfumy, amfory, naczynia szklane, biżuterię, wyroby z drewna, kamienne i żelazne kotwice, elementy takielunku statków, szczątki ludzkie i zwierzęce (koni, bydła, słoni) datowane na okres późnorzymski i bizantyński (K i z i l t a n 2010; K o c a b a § 2010; K o c a b a §, K o c a b a § 2012).

¹³⁵ W Yenikapı odkryto 36 wraków statków bizantyńskich (K i z i l t a n 2010, s. 4; K o c a b a § 2010; K o c a b a §, K o c a b a § 2012, s. 31-43), pochodzących z okresu od V do XI w. Dominują statki handlowe: małe jednostki transportowe oraz rybackie o długości 8-9 m wykorzystywane w żegludze przybrzeżnej (wraki nr YK6, YK9 i YK12), średniej wielkości łodzie transportowe o długości 10-12 m (wraki YK7 i 18, YK8), duże statki transportowe o długości 17-19 m (wraki YK3, YK 15, YK16). Ponadto odsłonięto tam sześć galer (wraki YK2, YK4, YK13, YK16, YK25 i YK36). Wrak YK12 (K o c a b a §, K o c a b a § 2012, s. 40-41), na który powołuje się F. Androschuk, jest datowany metodą 14C na lata 692-717 ± 25 AD. Zachował się on łącznie z wypełniającymi go licznymi amforami, w których przewożono ładunek. Są to głównie naczynia typu Ganos, datowane na X-XI w.

¹³⁶ W Yenikapı natrafiono na relikty kościoła o trzech apsydach. Jest on datowany na XII w. We wnętrzu świątyni, jak i wokół niej odkryto 26 pochówków datowanych na XIII w. Jednakże, nad jednym z nich wystąpiło 12 monet pochodzących z końca X-początku XI w. F. Androschuk uważa, że na ich podstawie można stwierdzić, że kościół istniał przynajmniej już w tym okresie (Андросук 2012, op. cit., s. 18-19).

¹³⁷ Likos spowodował zamulenie portu Teodozjusza przez osady niesione przez wodę, doprowadzając do jego zagłady. Z drugiej jednak strony, osady te, które pokryły wraki zatopionych tam statków, przyczyniły się do zachowania ich drewnianych kadłubów, co jest ewenementem w strefie Morza Śródziemnego, gdzie kadłuby statków zazwyczaj nie zachowują się.

który wpada do morza Marmara. Jeszcze jednym argumentem, który w opinii F. Androschuka wspiera omawianą koncepcję, jest klucz odkryty w Yenikapı. Zabytek ten jest analogiczny do znaleziska pochodzącego z grobu w Kijowie, gdzie artefakt wystąpił razem ze skandynawską srebrną fibulą. Zdaniem F. Androschuka, wskazuje to na powiązania pomiędzy Kijowem a Konstantynopolem. Na bazie powyższych źródeł F. Androschuk stworzył koncepcję, w myśl której kościół św. Mamasa i dzielnica Rusów była położona na Propontydzie, za murami Konstantynopola (murami morskimi), w sąsiedztwie strumienia Likos, przy porcie Teodozjusza. F. Androschuk nie uwzględnił jednak wskazówki na temat lokalizacji św. Mamasa za bramą *Xylokerkos*. Ponadto, jak wspomina sam autor, powołując się na M.N. Tihomirowa, w Konstantynopolu były dwa klasztory św. Mamasa. Pierwszy z nich miałby znajdować się na europejskim brzegu Bosforu, a drugi wewnątrz miasta. Funkcjonowały one w różnych okresach¹³⁸. Klasztor wymieniany w tureckim źródle, nie musi być zatem tożsamy z monastylem w dzielnicy Rusów.

Rejon przy św. Mamasie, chociaż był przypuszczalnie najważniejszym miejscem pobytu Rusów u bram Konstantynopola, nie był jednak jedynym obszarem ich pobytu w sąsiedztwie stolicy. Ci spośród nich, którzy przybywali nie z karawaną kupiecką, mogli kwaterować również gdzie indziej¹³⁹. W Konstantynopolu były ponadto także inne miejsca, które zostały utrwalone w tradycji ludzi Północy. Jednym z nich był kościół pw. św. Elijaha, w którym ci spośród Rusów, którzy byli ochrzczeni, zaprzysięgali traktat w 944 r. W tradycji Rusów znaczenie tej świątyni było tak duże, że w źródłach transponowano ją błędnie do Kijowa, gdzie już w 945 r. miałyby istnieć katedra pw. św. Elijaha tamtejszych pierwszych chrześcijan¹⁴⁰. Kolejnym miejscem potencjalnego pobytu Rusów mógł być kościół pw. św. Olafa, dedykowany Dziewicy. Świątynię miał wznieść w Konstantynopolu dla kolonii skandynawskiej Harald Hardråda¹⁴¹. Rusowie mogli stacjonować ponadto w portach Konstantynopola. Źródła podają, że liczni Rusowie służyli w armii bizantyńskiej, a zwłaszcza we flocie¹⁴². Porty mogły być zatem miejscami szczególnie predysponowanymi, gdzie należałoby spodziewać się śladów ich obecności (zwłaszcza w okresach zimowych, kiedy zamierała żegluga, a załogi statków schodziły na kilka miesięcy na ląd).

Podejmując próbę zlokalizowania miejsca pobytu Rusów w Konstantynopolu wydaje się, sądząc na podstawie przekazu „Powieści minionych lat”, że punktem wyjścia powinno być ustalenie położenia kościoła św. Mamasa. Tę drogę obierali wszyscy badacze, którzy zainteresowali się wcześniej omawianym zagadnieniem, co wydaje się być zresztą uzasadnione. W rezultacie dotychczasowych studiów (1) nie udało się jednak osiągnąć konsensusu w kwestii położenia cerkwi, (2) nie odkryto jej reliktyw, (3) a tym bardziej nie zarejestrowano żadnych materialnych śladów (źródeł archeologicznych) pobytu Rusów w Konstantynopolu.

Obecny stan badań nad interesującym nas problemem można skonstruować następująco. W dotychczasowych studiach koncentrowano się głównie na ustaleniu miejsca lokalizacji kościoła św. Mamasa, obierając za punkt wyjścia informacje zawarte w bizantyńskich źródłach pisanych. Rezultatem są trzy hipotezy wskazujące na bliżej nie sprecyzowane

¹³⁸ Андрощук 2012, op. cit., s. 21.

¹³⁹ Петросьян, op. cit., s. 54; Литаврин, op. cit., s. 454.

¹⁴⁰ О. Толочко, „*Varangian Christianity*” in *Tenth-century Rus*, [w:] *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, red. I. Garipzanov, O. Tolochko, Kiev 2011, s. 58-69, cit. s. 65-67.

¹⁴¹ Na ten temat: „Heimskringla – Saga o Haraldzie Sigurdsonie, rozdz. 14 (Hollander 2005, s. 588); K. Ciggarr, *St. Thorlac's in Constantinople*, Byz. 49, 1979, s. 426-446; Ciggarr, op. cit., s. 126, przypis 71).

¹⁴² J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999, s. 125; F. Androschuk, *Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus*, [w:] *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, red. I. Garipzanov, O. Tolochko, Kiev 2011, s. 70-89, cit. s. 88.

miejsca leżące w okolicach: (1) dzielnicy Stena na północ od Złotego Rogu, (2) dzielnicy Blacherny oraz (3) nad Propontydą. Nową jakość wprowadził F. Androshchuk, który jako pierwszy uwzględnił w swoich badaniach także źródła archeologiczne, umiejscawiając w rezultacie dzielnicę Rusów w (4) okolicach portu Teodozjusza.

Analizując cztery powyższe koncepcje można jednak zauważyć, że ich autorzy wskazali na miejsca, w których zakwaterowanie setek uzbrojonych Rusów (zagrożających wielokrotnie stolicy, dysponujących własną flotą) było nieracjonalne. Stwarzało wręcz zagrożenie dla bezpieczeństwa Konstantynopola. Każde ze wskazanych miejsc było położone tuż przy bramach i murach miasta.

W przypadku umiejscowienia kolonii Rusów w Stena nad Bosforem, powodowało to zagrożenie dla bizantyńskiej kontroli nad żeglugą na Bosforze oraz nad wejściem do Złotego Rogu. We wskazanej lokalizacji nie ma także żadnych poświadczonych archeologicznie śladów portu, w którym mogłaby cumować flota Rusów. Kotwiczenie łodzi bezpośrednio na brzegach Bosforu jest z kolei niemożliwe ze względu na płynące tam na różnej głębokości dwa prądy morskie.

Jeszcze bardziej irracjonalne jest umiejscawianie dzielnicy Rusów w rejonie Blacherny. Oznaczałoby to bowiem, że floty Rusów wpływały bezpośrednio do zatoki Złotego Rogu, mając od tej strony otwarty dostęp do miasta.

Przeciwko hipotezie zakładającej, że Rusowie byli rozlokowani w rejonie portu Teodozjusza, przemawiają następujące argumenty. (1) Teren ten leżał bezpośrednio pod bramami i murami (morskimi) miasta, znacznie mniej okazałymi niż fortyfikacje Teodozjusza, tuż przy jednym z najważniejszych portów. (2) Obszar ten jest stosunkowo mały i nie było tam miejsca do zakwaterowania kilkuset przybyszów. (3) Konsekwencją poglądu F. Androshchuka jest, że licząca kilkaset łodzi flota Rusów musiałaby zająć praktycznie cały port Teodozjusza. (4) Cykliczne pobyty Rusów i ich flot w tym miejscu, trwające przez przynajmniej ponad stulecie, musiałyby również odcisnąć wyraźne ślady w źródłach archeologicznych. Obszar ten jest najlepiej przebadany archeologicznie w całym Stambule. W rezultacie przeprowadzonych tam wieloletnich i zakrojonych na ogromną skalę badań wykopaliskowych odkryto aż 38 wraków łodzi oraz setki tysięcy zabytków ruchomych. Są to jednak wyłącznie statki bizantyńskie. Nie odkryto tam również żadnych zabytków, poza ewentualnie jednym kluczem, które można by interpretować jako elementy kultury materialnej Rusów. Brak jest zatem świadectw archeologicznych, które można by uznać za argumenty potwierdzające tę hipotezę.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa Konstantynopola kolonia Rusów powinna zostać zaplanowana raczej w miejscu (1) położonym w bezpiecznej odległości od stolicy oraz jego podstawowej infrastruktury komunikacyjnej i zaopatrzeniowej, (2) nad którym można sprawować kontrolę militarną. Miejsce to powinno dysponować (3) obszernym portem, zdolnym pomieścić setki łodzi, (4) oraz być na tyle rozległe, aby zakwaterować tam kilkuset przybyszów. (5) W typowanym miejscu muszą również występować poświadczone archeologicznie relikty bardzo dużego portu. Powyższe wytyczne powinny naszym zdaniem odgrywać podstawową rolę dla prób zlokalizowania dzielnicy Rusów. Przekazy źródeł pisanych mają natomiast w tym względzie drugorzędne znaczenie, tym bardziej, że tylko jedno z nich – „Powieść minionych lat”, podaje wskazówki topograficzne lokalizacji dzielnicy przybyszów z Północy.

Punktem wyjścia do działań, mających na celu zlokalizowanie miejsca lub miejsc pobytu Rusów w rejonie Konstantynopola, powinny być zatem analizy, nie jak czyniono dotychczas źródeł pisanych, lecz topografii okolic miasta i źródeł archeologicznych, przy uwzględnieniu wytycznych postulowanych powyżej.

Wszystkie powyższe kryteria spełnia kompleks osadniczy położony nad jeziorem Kucukcekmece koło Stambułu.

Kompleks osadniczy Stambul-Kucukcekmece

Kompleks osadniczy Kucukcekmece (Küçük Çekmece) jest położony w Tracji, w europejskiej części Turcji, około 18 km na zachód od Bosforu, za murami Konstantynopola, na zachodnim brzegu jeziora Kucukcekmece. Obszar ten pod względem administracyjnym należy do miasta Aviclar.

Jezioro było dawniej zatoką morza Marmara. Jego głębokość waha się od 5 do 20 m. Na północy wpadają do niego dwa strumienie: Sazlidere i Eskinoz. Omawiany teren jest pokryty polami uprawnymi, łąkami oraz dziką roślinnością.

Badania archeologiczne w Kucukcekmece¹⁴³ są, po zakończeniu wykopalisk w Yenikapı¹⁴⁴, największym projektem archeologicznym w Stambule. Pierwsze ślady osadnictwa na zachodnim brzegu jeziora Kucukcekmece¹⁴⁵ odkryto w 2007 r., w rezultacie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach „Istanbul Prehistoric Survey Project”. Wykopaliska zainicjowano w 2009 r., realizując projekt „Kucukcekmece Lake’s Basin Bathonea Excavations”. Obydwa programy badawcze są kierowane przez prof. Sengül Aydingün z Uniwersytetu Kocaeli w Turcji.

W rejonie jeziora Kucukcekmece znajdowało się kilka antycznych ośrodków: Bathonea (?), Rhegion¹⁴⁶, Mellantias/Melanitas/Melentiana¹⁴⁷. W związku z powyższym uzasadnione

¹⁴³ Rezultatom badań w Kucukcekmece poświęcono następujące publikacje: Ş. A y d ı n g ü n, *A New Prehistoric Settlement Near Küçükçekmece Lake in Istanbul: Avcılar-Firuzköy*, „Boletín de la Asociación Española de Orientalistas” 43, 2007, s. 11-23; Ş. A y d ı n g ü n, *Istanbul ili 2007 Yılı Tarih Öncesi Çağlar Yüzey Araştırması Sonuçları*, „Araştırma Sonuçları Toplantısı” 26, s. 411-426; Ş. A y d ı n g ü n, *Some Remarkable Prehistoric Finds at Istanbul-Kucukcekmece*, [w:] *SOMA 2008, Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology*, red. H. Ö n i z, Famagusta 2008, s. 154-157; Ş. A y d ı n g ü n, H. Ö n i z, *Istanbul-Küçükçekmece Kiyilari Arkeolojik Yüzey Araştırması*, [w:] *SBT '08.12. Sulati Bilim ve Teknolojileri Toplantısı*, red. B. Gül, C. Koç, E. Sönmez, Izmir 2008, s. 38-47; Ş. A y d ı n g ü n, E. G ü l d a ğ a n, V. H e y d, H. Ö n i z, Ü.Y. P l a n k e n, *Küçükçekmece Göl Havzasi ilk Dönem Kazi Çalışmaları (2009 Yılı)*, „Kazi Sanuçları Toplantısı” 32, 2009, s. 46-57; Ş. A y d ı n g ü n, H. Ö n i z, *Istanbul-Kucukcekmece Lake and River Basin Archaeological Ruins*, [w:] *Proceedings of the International Symposium on Underwater Research*, red. B.A. Cicek, H. Oniz, Famagusta 2009, s. 8-21; Ş. A y d ı n g ü n, *Istanbul Prehistoric Survey in 2007 Season*, [w:] *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, t. 2, red. P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti, Wiesbaden 2010, s. 75-84; Ş. A y d ı n g ü n, *A group Stone Tool of the Küçükçekmece Lake*, [w:] *4th International Symposium on Underwater Research*, red. H. Ö n i z, Famagusta 2010, s. 59-68; Ş. A y d ı n g ü n, *Küçükçekmece Gölü Havzasi (Bathonea ?) Kazilari (2009-2012)*, „Istanbul Araştırmalari Yilligi” 2, 2013, s. 41-53; Ş. A y d ı n g ü n, *Istanbul-Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazilarından M.Ö.2. Bine Ait Eserler*, „Arkeoloji ve Sanat” 144, 2013, s. 1-14; Ş. A y d ı n g ü n, A. A s l a n, D. K a y a, *Küçükçekmece Göl Havzasi (Bathonea ?) Kazilarında Ele Geçen Unguentariumlar*, „Istanbul Araştırmalari Yilligi” 2, 2013, s. 1-14; M.H. S a y a r, *Küçükçekmece GölüKuzeybatı Kıyısında Ortaya Çıkarılan Yapılarda Bulunan Tuğlalar Üzerindeki Damgalar Hakkında Ön Rapor*, „Istanbul Araştırmalari Yilligi” 2, 2013, s. 1-3.

¹⁴⁴ Por. Z. K i z i l t a n, *Excavations at Yenikapı, Sirkeci and Üsküdar within Marmaray and Metro Project*, [w:] *Istanbul Archaeological Museum. Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Excavations 5th-6th May 2008*, red. U. Kocabaş, Istanbul 2010, s. 1-16; U. K o c a b a ş, *Istanbul University Yenikapı Shipwrecks Project: The Ships*, [w:] *Istanbul Archaeological Museum. Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Excavations 5th-6th May 2008*, red. U. Kocabaş, Istanbul 2010, s. 23-33; U. K o c a b a ş, I. Ö z s a i t K o c a b a ş, *Istanbul University Yenikapı Shipwrecks Project*, „Istanbul Araştırmalari Yilligi” 1, 2012, s. 31-44.

¹⁴⁵ Pierwsze badania wykopaliskowe na terenach leżących wokół jeziora Kucukcekmece były prowadzone przez Szwajcara Ernesta Mamboury w 1930 r., który zidentyfikował to miejsce na podstawie antycznych źródeł jako *Regium*.

¹⁴⁶ Na obszarze położonym w pobliżu południowo-wschodniego brzegu jeziora Kucukcekmece, utożsamianym z *Rhegion*, odkryto pozostałości osady oraz kompleksu pałacowego, datowane na V w. A.D.

są próby identyfikacji omawianego kompleksu osadniczego z jednym z nich. Niestety, jak dotychczas nie odkryto tam żadnych inskrypcji, które pozwalałyby jednoznacznie powiązać stanowisko archeologiczne z którymś z nich. Dominuje hipoteza, że jest to hellenistyczno-rzymska Bathonea – *hekatostys* Bizancjum¹⁴⁸. Rzekę o nazwie Bathynias lokalizowaną pomiędzy Bizancjum a Selbyrią wspomina Pliniusz Starszy (*Caius Plinius Secundus Maior*) w „Historii Naturalnej” (*Naturalis historia*). Z kolei mnich Teofanes¹⁴⁹ w IX w. nazwą Bathysos określił sam region. Nazwa Bathonea występuje ponadto na dwóch zabytkach. Pierwszym z nich jest sarkofag przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Stambule, datowany na I w. A.D. Widnieje na nim następująca grecka inskrypcja¹⁵⁰:

„Δαμᾶς Ρούφου Βαθωνή-
ας ἐτῶν λγ´ ἐπὶ Κοῖν(του)”

„Damas [syn] Rufosa z Bathonei
lat 33; za [urzędowania] Kwintusa”

Inskrypcja nagrobna (niniejszy komentarz zabytku został opracowany przez Konrada Szymańskiego z Instytutu Studiów Klasycznych Śródziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego) znajduje się na jednym z sarkofagów, znalezionych podczas odkrywania fundamentów Imperialnego Arsenału (Imperium Osmańskie) na terenie Złotego Rogu w Stambule w 1933 r. Obiekt jest typowym, wieloosobowym sarkofagiem epoki cesarskiej, inspirowanym wzorcami hellenistycznymi. Oprócz steli z napisem nagrobnym wyryte są na jego bokach reliefy z przedstawieniami zmarłego lub konduktu pogrzebowego¹⁵¹. Przytoczony powyżej tekst, jest tylko częścią inskrypcji, która wspomina imiona pięciu pochowanych w sarkofagu osób (dwóch kobiet i trzech mężczyzn) wraz z ich patronimikonami, a w przypadku mężczyzn również z ilością przeżytych lat. W przypadku najwcześniej pochowanej osoby Ροῦφος’a syna Ροῦφος’a, jest również podane imię jego dziadka Στράτωνος’a. Inskrypcja podaje również imiona urzędników eponimicznych (Κοῖντος [*Quintus*] i Εὐδᾶμος) pełniących swoje funkcje w czasie śmierci dwóch najwcześniej pochowanych osób, czyli Δαμᾶς’a i Ροῦφος’a. Badacze, łącząc tę inskrypcję z tezą, że Βαθωνήα stanowiła *εκατοστus*, uznają, że tym urzędnikiem eponimicznym w jednym i drugim przypadku jest *ἱερομναμων*¹⁵². Interesująca nas część

Wykopaliska na tym stanowisku były prowadzone w latach 1938, 1940-41 i 1948 przez Muzeum Archeologiczne w Stambule, pod kierownictwem dra Arif Mufit Mansel i Aziz Ogan.

¹⁴⁷ Ośrodek Mellantias/Melanitas/Melentiana leżący w rejonie jeziora Kucukcekmece jest datowany na okres późnorzymski. Ammianus Marcellinus podaje w „Rerum Gestarum” XXXI.11, że za czasów rządów cesarza Valensa (364-378) znajdowała się tam willa cesarska (J. C r o w, *Water and the great palace in Constantinople*, [w:] *The Byzantine Court: Sources of Power and Culture*, red. A. Ödekan, N. Necipoğlu, E. Akyürek, Istanbul 2013, s. 19-24, cit. s. 19; O. T e k i n, *The Solid of Foundation Deposit from the Excavations at Kucukcekmece Lake Basin*, “Istanbul Awaştırmalavi Yilligi” 2, 2013, s. 69-71, cit. s. 69).

¹⁴⁸ O. T e k i n, *Byzantion’un Etnik Yapılanması Ve Bir Örnek: Bathonea*, “Journal of Archaeology and Art” 132, 2011, s. 139-141, cit. s. 139.

¹⁴⁹ Teofanes Wyznawca (Theophanes Confessor/Theophanes Homologétes) (ok. 752-818) autor „Kroniki” (*Chronographiá*) (*Historia*, [w:] *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*, przeł. i oprac. M. Plezia, Poznań-Kraków 1952; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, tłum. C. Mango, R. Scott, New York 1997) powstałej w latach 810-814, obejmującej czasu od początków panowania Dioklecjana aż do strącenia z tronu cesarza Michała I Rangabeusza (813 r.) (por. J u r e w i c z, op. cit., s. 117-120).

¹⁵⁰ Inskrypcja nagrobna opisana w A. M. M a n s e l, *Istanbul Tersanesinde Bulunan Bir Lahit ve Bir İstanbul Lahiuler Grupu Hakkında Araştırmalar*, „Belleten” XXI-83, 1957, s. 395-419; J. ve L. Robert, *Thrace, Moesie, Cote européenne du Pont Euxin*, „Bulletin épigraphique” 4 (1959), s. 207-209, no. 252.; N. F i r a t l i, L. R o b e r t, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, 1964, s. 122.; *Die ostgriechischen Grabreliefs, Mainz am Rhein*, heraus. von Zabern, 1977, n. 219; A. Ł a j t a r, *Die Inschriften von Byzantion I*, Bonn 2000, n. 315, s. 218-219. [# PH171163]

¹⁵¹ M. P u d d u, *The Funerary Reliefs of Byzantium as a Sign of Greek Culture*, 2011, s. 104-105

¹⁵² Wysoki urzędnik świątynny zob. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, red. Barclay Head, s. 270.

inskrypcji przedstawia Damasa syna Rufosa, prawdopodobnie syna pierwszej pochowanej w sarkofagu osoby, który pochodził z Bathonei i zmarł w wieku 33 lat za urzędowania hieromonacha Kwintusa. Tezy badaczy o przenoszeniu sarkofagów z Chalkedonu, bądź innych miejsc, są obecnie negowane i najprawdopodobniej też sam pochówek odbył się w Bizancjum, co potwierdzało by zależność hekatostys Βαθωνία od polis Βυζάντιον¹⁵³. Imiona Δαμάς i Ρούφος, są imionami często występującymi na całym obszarze świata greckiego¹⁵⁴.

Z kolei imię urzędnika świątynnego – *Quintus* jest jednym z najpowszechniejszych imion łacińskich.

Drugim zabytkiem¹⁵⁵ jest kamienna stela z grecką inskrypcją:

[(ἐπι) ἱερομναμον]ούσης θεᾶς Ὑγείας οἱ κατο[ικοῦντες]
 [ἐν Σαλυμβρία στεφ]α[νοῦντι Στρατόνεικ[ον — — — — —]]
 [του Μην]άκωντος Παρ[— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — ποταμο]υ Βαθωνίας.Ι[— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — Κα]ινῶφρουρίω [— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — — —]ταν φιάλ[αν — — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — — — Πυθ]ίου Ἀπόλ[λωνος — — — — — — — — — — —]]

Tłumaczenie:

Ku [czci] hieromonacha¹⁵⁶ bogini Hygei¹⁵⁷, mieszkający
 w okolicy Salymbrii [honoryfikują] Stratoneikosa— — — — —]]
 syna Menakontosa, Par [— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — rzeki Bathoneas [— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — Kainofrurion [— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — — —] naczynie— — — — — — — — — — —]]
 [— — — — — — —] Apollonowi Pytyjskiemu [— — — — — — — — — — —]]

Nad tekstem przedstawiona została scena ofiarowania byka przez dwóch kapłanów, z których jeden trzyma nóż ofiarny, a drugi coś w rodzaju „piramidki”. Inskrypcja została znaleziona na początku XX w. pomiędzy wioską *Gümüşyaka*, a miastem *Silivri*, co lokalizuje znalezisko pomiędzy samijską kolonią *Ἡράκλεια*, a megaryjską kolonią *Σηλυμβρία*. Inskrypcja wystawiona przez obywateli mieszkających w okolicy Selymbrii honoryfikuje wysokiego urzędnika (ἱερομναμον) świątyni bogini Hygei, Στρατόνεικος, którego imię podane jest w charakterystycznym dla tego typu inskrypcji *Accusativie singularis*. Jego patronimikom zrekonstruowany został przez Geogres’a Seure, na podstawie widocznych w inskrypcji liter „...άκωντος”, jako Μηνάκωντος. Jednak z powodu złego stanu zachowania steli, nie można takiej tezy potwierdzić, a w świetle nowych badań nawet utrzymać. Pojawiające się następnie słowa Παρ[...] i Βαθωνίας, zostały zinterpretowane przez L. Robert’a jako potwierdzenie organizacji Selymbrii, Bathonei i miasta zaczynającego się na litery Παρ[...] jako εκατοστus¹⁵⁸. W inskrypcji mówi się również prawdopodobnie o małej rzece w Tracji, niedaleko Konstantynopola o nazwie Βαθονιας, o której pisał m.in. Pliniusz (4, 11, 18). Możliwe jest jednak, że słowo Βαθωνίας,

¹⁵³ J. ve L. R o b e r t, *Thrace, Moesie, Cote europeenne du Pont Euxin*, „Bulletin épigraphique” 4, 1959, s. 207.

¹⁵⁴ *Lexicon of Greek Personal Names* [http://www.lgpn.ox.ac.uk/publications/index.html – dostęp 18.03.2015]

¹⁵⁵ Również powyższy zabytek został opracowany i opatrzony przytoczonym tu komentarzem autorstwa Konrada Szymańskiego.

¹⁵⁶ Wysoki urzędnik świątynny zob. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, red. B. Head, s. 270.

¹⁵⁷ W mitologii greckiej córka Asklepiosa i Epione, bogini zdrowia.

¹⁵⁸ N. F i r a t l i, L. R o b e r t, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris 1964, s. 148. ; do εκατοστus zob. N.F. J o n e s, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Philadelphia 1987, s. 283-286.

powinniśmy rozumieć przymiotnikowo, co mogłoby odnosić się zarówno do rzeki jak i εκατοστus polis Βυζαντιον – Bathonei. Wspomniana jest również rzymska osada wojskowa Καινῶφρουριον, zwana także *Castellum Novum*, leżąca na drodze z Sirmium do Βυζαντιον¹⁵⁹. W wersji szóstym mamy najprawdopodobniej zachowane słowo określające naczynie. Geogres Seure interpretował ten zapis, jako zbudowany zbiornik wodny, który wykorzystywał wodę z rzeki Βαθυνιας, co było przedsięwzięciem kilku okolicznych wiosek. Na końcu zachowanej części inskrypcji widnieje imię i przydomek Apolla Pytyjskiego w Genetivie singularis. Imię Στρατόνεικος pojawia się w innych inskrypcjach z obszaru Tracji, imię Μηνάκωντος jest natomiast popularnym imieniem występującym na całym obszarze kultury greckiej¹⁶⁰.

Nie wyklucza się jednak, że w okresie bizantyńskim po V w. port leżący w obrębie jeziora Kucukcekmece i cała ta okolica była nazywana Rhegion. Stanowisko identyfikowane z tą miejscowością jest położone na południowo-wschodnim brzegu jeziora Kucukcekmece. Rhegio pojawia się m. in. u Prokopiusza z Cezarei w „O budowlach” w księdze IV¹⁶¹. Prokopiusz zamieścił opis przeprowadzonych przez Justyniana I remontów drogi (via Egnatia¹⁶² ?) prowadzącej do Rhegion oraz mostu przez przewężenie jeziora Kucukcekmece:

„Opisałem już wcześniej w mojej relacji wszystkie budowle miasta, łącznie z tymi, co władca uczynił w sprawie świątyń znajdujących się zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz murów miejskich Konstantynopola. Rozpocznę teraz od tego miejsca.

Na przedmieściu miasta jest warownia nazwana Strongylon od kształtu, jaki jej nadano. Droga¹⁶³ wiodąca z tego miejsca do Region była w większej części wyboista... Lecz teraz cesarz wyłożył ją kamiennymi płytami, a każda z nich była tak wielka, że ledwie mieściła się na wozie, dzięki czemu trakt stał się przejezdny i wygodny. Owa droga prowadzi aż do Region, a jest wystarczająco szeroka, żeby dwa wozy jadące z naprzeciwka mogły się swobodnie wyminąć. Użyto do jej wybrukowania kamieni tak szorstkich, że są podobne kamieniom młyńskim, a ich rozmiary zdają się ogromne. W rezultacie każdy pokrywa wielką powierzchnię i wystaje wysoko ponad poziom gruntu. Zostały one bardzo starannie obrobione, tak że tworzą gładką i równą powierzchnię, przez co sprawiają wrażenie, jakby nie były tylko połączone zaprawą na spojeniach i dokładnie ułożone, ale wręcz zrastały się ze sobą...

W pobliżu miejscowości zwanej Region znajduje się jezioro, do którego uchodzą rzeki płynące z miejsc położonych wyżej. Jezioro to rozciąga się aż do morza, tak że rozdziela je tylko wąski pas łądu, tworzący współczesne wybrzeże. Spienione wody zarówno morza, jak jeziora uderzają weń z obu stron... W jednym miejscu ich wody mieszają się jednak w swego rodzaju cieśninę i nie wiadomo do którego z akwenów przynależą. Poza tym morze jest w tym miejscu płytkie na znacznym dystansie, z wyjątkiem niewielkiej, ale bardzo głębokiej przestrzeni. Jest tak wąska, że zwie się Mrówką [*Mýrmeks*]. Ponad tą cieśniną – jak powiedziałem – łączącą morze z jeziorem przeprawę stanowił w starożytności drewniany most... Teraz jednak cesarz Justynian oparł most na wysokich arkadach ze starannie obrobionych kamieni...

¹⁵⁹ A. K u e l z e r, *The Byzantine Road System in Eastern Thrace: Some Remarks*, [w:] *Byzantinische Forschungen*, herau. W.E. Kaegi, b. XXX, 2011, s. 192.

¹⁶⁰ *Lexicon of Greek Personal Names* [<http://www.lgpn.ox.ac.uk/publications/index.html> – dostęp 25.02.2015]

¹⁶¹ *Prokopiusz z Cezarei. O budowlach*, red. i tłum. P.Ł. Grotowski, *Biblioteka Antyczna*, Warszawa 2006.

¹⁶² A. K u e l z e r, *The Byzantine Road System in Eastern Thrace: Some Remarks*, “Byzantinische Forschungen” 30, 2011, s. 179-201.

¹⁶³ Zdaniem Piotra Ł. Grotowskiego, drogę opisywaną przez Prokopiusza, można przypuszczalnie identyfikować z via Egnatia (op. cit., s. 210, przypis nr 427).

Za Region leży miasto o nazwie Atyras. Władca dowiedział się, że mieszkańcy cierpią niewymownie z powodu skrajnego niedostatku wody. Niedogodności tej zaradził, budując zbiornik, który dzięki gromadzeniu w odpowiednim czasie jej nadmiaru mógł zaopatrywać mieszkańców... Odbudował tam także część murów miejskich, która uległa zniszczeniu...¹⁶⁴

Ślady osadnictwa występują, poza opisanym powyżej południowo-wschodnim wybrzeżem jeziora, także w innych miejscach wokół akwenu Kucukcekmece. Na północy (1,5 km od brzegu jeziora) leży jaskinia Yarimburgaz, kryjąca ślady osadnictwa środowa paleolitycznego i neolitycznego. Najwięcej oznak działalności ludzkiej stwierdzono jednak w obrębie półwyspu Furuzköy o powierzchni około 6 km², leżącego na zachodnim brzegu jeziora. Tam też jest usytuowany kompleks osadniczy Kucukcekmece.

Na omawianym terenie zarejestrowano relikty przeszłości z epoki kamienia, epoki brązu, wczesnej epoki żelaza, greckie, hellenistyczne, rzymskie, bizantyńskie i otomańskie. Szczególnie liczne są jednak zabytki hellenistyczno-rzymskie oraz bizantyńskie. Kompleks osadniczy podzielono na trzy stanowiska (stan. nr 1-3).

Stanowisko nr 1

Na stanowisku nr 1 odnotowano ślady osadnictwa z okresów hellenistycznego, rzymskiego i bizantyńskiego, wraz z pozostałościami kamiennej i ceglanej architektury. Są to relikty portu wraz z nabrzeżami i pirsami, drogi, agory, bazyliki z apsydą oraz przyległego do niej cmentarzyska kryjącego około 70 pochówków oraz farmy z czasów otomańskich (XIX w.). W odległości kilkunastu metrów od bazyliki odsłonięto podziemny tunel o długości 150 m. Uważa się, że służył on do dostarczania wody do fontanny. Punktem centralnym była agora. Jej nawierzchnię utwardzono kamieniami. Na agorze zbiegały się kamienne drogi. Na obszarze otaczającym agorę stwierdzono występowanie reliktyw budynków.

Drogi mają rodowód rzymski i bizantyński. Jedna z nich wyróżnia się rozmiarami. Jej pierwotną konstrukcję cechowały krawędzie wykonane z bardzo regularnie obrobionych kamieni, wewnątrz było wypełnione naturalnymi kamieniami o płaskim kształcie. Opisywana arteria została z czasem poszerzona. Do jej rozbudowy wykorzystano naturalne płaskie kamienie. Nowa zewnętrzna krawędź drogi nie została wówczas dodatkowo wzmocniona, jak to miało miejsce wcześniej. Znaczne rozmiary opisywanego traktu oraz jego solidna konstrukcja pozwalają domniemywać, że może to być *via Egnatia*¹⁶⁵ lub jej odgałęzienie, łączące kompleks osadniczy w Kucukcekmece z tą wielką arterią komunikacyjną.

Bazylikę odsłonięto na całej powierzchni. Posiada ona klasyczną orientację na osi wschód-zachód, z wejściem po stronie zachodniej i apsydą po stronie wschodniej. Świątynia powstała najprawdopodobniej w IV w. na starszym założeniu architektonicznym, lub też przy wykorzystaniu do budowy jej fundamentów bloków kamiennych pochodzących ze starszej budowli. Bazylikę wzniesiono z kamieni, cegieł oraz z wykorzystaniem marmuru. Z marmuru są wykonane posadzki (zachowało się kilka dużych płyt posadzkowych oraz próg przy wejściu). Ze względu na zły stan zachowania zabytku, trudno jest nam zrekonstruować jego dokładne rozplanowanie przestrzenne. Kościół został dwukrotnie zniszczony, najprawdopodobniej skutkiem trzęsień ziemi. Pierwszy raz nastąpiło to w VI stuleciu. Nie wykluczone, że destrukcja była rezultatem tego samego kataklizmu, który miał miejsce w roku 558 i doprowadził do zawalenia się kopuły Hagi Sophia (?). Świątynia została odbudowana. Bazylika została zniszczona po raz drugi w XI lub XII wieku. Do odbudowy, która miała miejsce po pierwszym trzęsieniu ziemi w VI stuleciu, wykorzystano duże ociosane bloki kamienne, w których na ich końcach występują żłobienia o trapezowatym

¹⁶⁴ Prokopiusz, ks. IV, 8,1-8,18.

¹⁶⁵ Na temat *via Egnatia* oraz innych arterii transkontynentalnych i dróg lokalnych na terenie wschodniej Tracji wypowiedział się Andreas Kuelzer (2011).

kształcie – *télma*. Służyły one do łączenia ze sobą poszczególnych bloków kamiennych za pomocą wlewanego w te żłobienia roztopionego ołowiu¹⁶⁶. Bloki zostały ułożone na fundamentach poprzedniej budowli. Opisywane głązy ze żłobieniami odsłonięto w obrębie muru apsydy oraz południowej ściany południowej nawy. Mury wzniesiono natomiast z układanych na przemian warstw obrobionych sześciobocznych bloków kamiennych i warstw cegieł.

Po zachodniej stronie bazyliki znajduje się cmentarzysko z pochówkami szkieletowymi w obstawie kamienne. Jeden z grobów ma zachowaną płytę nagrobną z wyrytym na niej wizerunkiem krzyża. Dominują pochówki datowane na XI w. Cmentarz przecina kamienna ścieżka, która prowadzi do wejścia bazyliki.

Od północy i północno-wschodu kościół okala kamienna bizantyńska droga. Po wschodniej stronie świątyni, tuż za apsydą, odsłonięto relikty kilku kamiennych budynków.

Kilkadziesiąt metrów na południe od bazyliki, na obszarze graniczącym z cmentarzyskiem, zachowały się ruiny dużego budynku związanego z farmą otomańską, wzniesionego w XIX stuleciu. Do budowy jego ścian wykorzystano liczne kamienie oraz detale architektoniczne pochodzące ze starszych budowli o antycznym i bizantyńskim rodowodzie. Nie wykluczone, iż pozyskano je z rozbiórki ruin bazyliki.

Wśród zabytków ruchomych, zarejestrowanych na stanowisku nr 1, uwagę zwracają dwie wczesne hetyckie figurki. Szczególnym znaleziskiem jest duży obiekt wypełniony bitumem, pochodzącym przypuszczalnie z Mezopotamii. Nie wykluczone, iż może mieć on związek z produkcją „greckiego ognia” (?).

Stanowisko nr 2

Kolejne stanowisko leży około 2 km na północ od opisanego powyżej. Badania wykopaliskowe zainicjowano w 2012 r. W ich rezultacie odsłonięto relikty cysterny, pałacu, muru obronnego, martyriumu, kolejnego kościoła, wytwórni lekarstw, warsztatu jubilerskiego, dróg, nabrzeży i pirsów, datowane na okresy hellenistyczny, rzymski i bizantyński.

Obiektem wyróżniającym się jest cysterna. Tworzyło ją najprawdopodobniej siedem komór o beczułkowatym sklepieniu. Zabytek ma 110 m długości, 11 m szerokości i 7 m głębokości. Cysterna jest zbudowana z cegieł. Na niektórych występują stemple w formie inskrypcji: *CONSTANTIN*, *CONSTANS* i *CONSTANTINUS*. Woda do zbiornika była doprowadzana za pomocą systemu tuneli. Budowla jest datowana na okres późnorzymski (IV-V w.).

Następny duży obiekt jest interpretowany jako pałac. Został on zbudowany z regularnie obrobionych bloków kamiennych oraz warstw cegieł, charakterystyczną dla budownictwa

¹⁶⁶ Opisaną technikę budowy fundamentów bazyliki w Kucukcekmece (z dużych bloków kamiennych łączonych za pomocą ołowiu) spotykamy także w budowlach Konstantynopola. Nie możemy wykluczyć, że jest ona tożsama technice, którą zastosowano do budowy fundamentów filarów Hagi Sophia. Prokopiusz w traktacie „O budowlach” pisze następująco: „...filary nie zostały wzniesione tak samo jak pozostałe ściany, lecz w następujący sposób. Warstwy kamieni ułożono od dołu na planie czworoboku... Nie spojono ich wapnem..., ani też inną podobną substancją, lecz za pomocą ołowiu wlewanego w spojenia [*télma*], który wniknął we wszystkie szczeliny pomiędzy kamieniami i okrzepł harmonijnie zespalać je ze sobą...” (*O budowlach*, op. cit., s. 87-88). Komentarz do powyższego zapisu wraz z krytycznymi uwagami innych autorów zamieścił P.Ł. Grotowski (op. cit., s. 88, przypis 32). Ponadto, analogiczne jak w Kucukcekmece bloki kamienne, łączone również w ten sam sposób za pomocą *télma*, zostały odkryte w obrębie budowli na Forum Teodozjusza w Konstantynopolu (M ü l l e r - W e i n e r, op. cit., s. 263, ryc. 298) oraz w pałacu Antiocha, położonego na południowo-zachód od hipodromu (J. B a r d i l l, *The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study*, „American Journal of Archaeology” 101/1, 1997, s. 67-95, cit. s. 88, ryc. 12).

bizantyńskiego techniką *opus mixtum*¹⁶⁷. Szereg detali architektonicznych wykonano z marmuru. Są to głównie różnej wielkości fragmenty kolumn. Wstępna analiza reliktyw tego założenia wykazała, iż ma ono dwie główne fazy zabudowy. Pierwsza jest datowana na IV-VI stulecia i kończy się destrukcją budynku. Faza druga przypada na kolejne stulecia i zamyka ją ponowne zniszczenie obiektu w XII w.

Na stanowisku nr 2 odsłonięto ponadto fragment muru obronnego o wysokości 11 m, zachowanego na odcinku 40 m.

Kolejnym odsłoniętym tam obiektem jest budynek ośmioboczny interpretowany jako *martyrion*. Ma on posadzkę wykonaną techniką *opus sectile*¹⁶⁸ (z wnętrza tego budynku pochodzą tysiące kostek od mozaik – *tessera*). Posadzka jest ułożona z płytek kamiennych – dużych o ośmiobocznym kształcie, małych kwadratowych i trójkątnych, a także z marmurowych płyt. Ściany *martyrionu* zostały wzniesione z cegieł.

Wytwornia lekarstw mieściła się w budynku, który wzniesiono z warstw cegieł oraz obrobionych bloków kamiennych o regularnym sześciobocznym kształcie. Na taką funkcję obiektu wskazują odkryte w nim zabytki. Są to 440 flakonów (*unguentarium*), służących do przechowywania lekarstw oraz tłuczki i marmurowe naczynia przeznaczone do rozcierania substancji.

W innym budynku natrafiono na pozostałości warsztatu jubilerskiego. Wskazują na to występujące w jego wnętrzu tygiel oraz formy odlewnicze.

Przypuszczalnie, w obrębie tego stanowiska mogą być obecne pozostałości jeszcze jednego kościoła. Wskazują na to odsłonięty fragmentarycznie obiekt o półkolistym kształcie, który można interpretować wstępnie jako apsyda. Znaczące są także występujące tam znaleziska wykonanych z marmuru detali architektonicznych, które stanowią pozostałość przegrody ołtarzowej – balustrady, rozdzielającej nawę od prezbiterium. Są one wykonane z marmuru i dekorowane. Reliktami bazyliki mogą być także występujące w sąsiedztwie fragmenty marmurowych kolumn.

Na obszarze stanowiska nr 2 zarejestrowano szereg pochówków. W obrębie jednego z nich wystąpiła kamienna stela o wymiarach 44 na 42 cm z grecką inskrypcją.

Budowle, które odsłonięto na opisywanym stanowisku zostały wzniesione zarówno z kamienia, zazwyczaj przy wykorzystaniu również marmuru, jak i z cegieł. Liczne cegły posiadają odcisnięte na nich stemple z imionami *CONSTANTIN*, *CONSTANS* i *CONSTANTIUS*.

Elementem krajobrazu kulturowego na obszarze stanowiska są nabrzeża portowe oraz pirsy, których kontynuacją są kamienne drogi. Pirsy są zbudowane w ten sposób, że ich krawędzie wykonano z dużych obrobionych bloków kamiennych o sześciobocznym kształcie. Przestrzeń pomiędzy krawędziami jest wypełniona najpierw grubą warstwą gruzu kamiennego, a następnie przykryta nawierzchnią ułożoną z regularnie obrobionych prostokątnych bloków kamiennych. Drogi łączące się z pirsami są zbudowane w ten sposób, że ich krawędzie są wykonane z dużych płaskich kamieni, a obszar pomiędzy nimi jest wypełniony i utwardzony mniejszymi okruchami skalnymi. Nabrzeża są wzniesione z dużych regularnie obrobionych bloków kamiennych o sześciobocznym kształcie. Są one ułożone warstwami, jeden na drugim, bezpośrednio przy linii brzegowej i tworzą ściany biegnące wzdłuż jeziora. Obszar przylegający bezpośrednio do muru nabrzeża od strony lądu został wypełniony i umocniony kamieniami o nieregularnym kształcie.

¹⁶⁷ *Opus mixtum (listatum)* – watek muru składający się z łączonych z użyciem zaprawy, układanych na przemian pasów cegły i kamienia, dzięki czemu staje się szczególnie odporny na wstrząsy sejsmiczne (G r o t o w s k i, op. cit., s. 329).

¹⁶⁸ *Opus sectile* – technika mozaikowa, w której do odmalowania obrazu używa się większych kawałków kamienia, przyciętych przed ułożeniem do formy kompozycji (G r o t o w s k i, op. cit., s. 329).

Stanowisko nr 3

Wielki Port czyli stanowisko nr 3 jest położone na południowym cyplu półwyspu Firkuzköy. Cechą charakterystyczną tego obszaru są zachowane na dystansie kilku kilometrów pozostałości nabrzeży portowych oraz pirsów. Port zbudowano w IV-II w. B.C. i był on rozbudowywany i użytkowany w kolejnych stuleciach. Kamienne relikty nabrzeży są doskonale czytelne, zarówno na lądzie, jak i pod wodą. Nabrzeża zbudowano przy zastosowaniu różnych technik. Dominują ściany ułożone z kilku warstw dużych regularnie obrobionych bloków kamiennych. Niektóre z nich były łączone ze sobą za pomocą żelaznych klamer. Przestrzeń pomiędzy murem nabrzeża a lądem wzmocniano, wypełniając ją rumoszem kamiennym.

W jeziorze zarejestrowano z kolei relikty latarni morskiej. W wodzie, tuż przy nabrzeżach zalegają detale architektoniczne (fragmenty kolumn, gzymsy), marmurowy sarkofag, kamienne kotwice, ceramiczne amfory. Rezultatem badań dna jeziora, przeprowadzonych za pomocą sonaru bocznego, zarejestrowano obecność w pięciu miejscach obiektów metalowych. Uważa się, że w tych punktach mogą zalegać kotwice statków.

Wnętrze omawianego stanowiska jest porośnięte w większości przez bujną dziką roślinność i nie było jak dotychczas badane wykopaliskowo. Rozpoznano je częściowo metodą geomagnetyczną. Badania nieinwazyjne wykazały występowanie na cyplu półwyspu reliktyw zabudowy (m. in. wielu budynków o czworokątnym kształcie i podziemnych pomieszczeń) oraz systemów tuneli.

Port na wybrzeżu morza Marmara

Kolejne stanowisko jest położone bezpośrednio na wybrzeżu morza Marmara, pomiędzy jeziorami Kucukcekmece i Büyükcekmece¹⁶⁹. Jest to kompleks budowli ciągnący się na długości 41 m, wzniesionych równolegle do wybrzeża. Budynek składa się z ośmiu ścian stojących prostopadle do morza, dzielących obiekt na siedem pomieszczeń o szerokości ok. 4,5 m każde. Ściany wzniesiono z układanych na przemian warstw regularnie obrobionych bloków kamiennych oraz poziomów cegieł. Wstępne badania rozpoznawcze (stanowisko to nie było dotychczas badane wykopaliskowo) przeprowadzone w latach 2011-2012 zaowocowały odkryciem fragmentów naczyń ceramicznych, lamp oliwnych, zabytków szklanych, fragmentów marmurowych posadzek i kości. Na podstawie znalezisk ułamków amfor oszacowano wiek użytkowania omawianej konstrukcji na okres od IV do X stulecia A.D.¹⁷⁰

W Kucukcekmece odkryto ponad 50 tys. fragmentów naczyń ceramicznych, głównie amfor. Na szereg z nich występują stemple warsztatów produkcyjnych. Na ich podstawie ustalono, że są to okazy pochodzące z Libanu, Tunezji, Wysp Egejskich, Egiptu, Italii i Hiszpanii. Zarejestrowano również ponad 20 tys. ułamków wyrobów ze szkła. Wśród znalezisk o szczególnym znaczeniu są m. in. dwie wczesnohetyckie figurki i hetyckie naczynie ceramiczne datowane na XVII-XV w. B.C. oraz dzban import z Cypru (XV w. B.C.).

Szczególnie bogate są znaleziska pochodzące z okresu bizantyńskiego. W pierwszej kolejności są to relikty kamiennej, marmurowej i ceglanej architektury. Na VII i XI stulecia są datowane dwa systemy kamiennych dróg odsłonięte w obrębie stanowiska nr 1. Licznie

¹⁶⁹ Por. H. Ö n i z, H. K a y a, Ş. A y d i n g ü n, *A Harbour Structure at Beylikdüzü, Istanbul*, "The International Journal of Nautical Archaeology" 43-1, 2014, s. 179-184.

¹⁷⁰ Por. H. Ö n i z, H. K a y a, Ş. A y d i n g ü n, 2014. *A Harbour Structure at Beylikdüzü, Istanbul*, "The International Journal of Nautical Archaeology" 43-1, 2014, s. 179-184.

wystąpiły leżące luźno w warstwach osadniczych detale architektoniczne: misternie zdobiona bizantyńska marmurowa głowica kolumny¹⁷¹ (VII w.), płyty marmurowe będące relikdami przegrody ołtarzowej – balustrady. Na jednej z płyt występuje wizerunek krzyża. Bardzo liczne są cegły ze stemplami (ponad 600 zabytków). Ceramika bizantyńska jest reprezentowana głównie przez amfory oraz naczynia glazurowane, pokryte białą, żółtą i zieloną glazurą. Wśród naczyń ceramicznych wyróżnia się zabytek pokryty białym szkliwem zdobiony schematycznym wizerunkiem twarzy kobiety, namalowany szkliwem o ceglastym zabarwieniu. Ponadto odkryto lampy oliwne (V-VI w.), tygle i formy odlewnicze do wytwarzania biżuterii, krzyżyki (*encolpia*) i pierścionki z brązu, ciężarek wykonany z brązu (29 x 29 na 11 mm, 80,22 g) z napisem „Grecja Boga” datowany na V-VI w.¹⁷² Interesującym znaleziskiem jest brązowe okucie zdobione ażurowym motywem wolutowym. Motyw ten z czasem przeniknął do sztuki Rusów i Skandynawów. Jest on popularny m. in. na zapinkach skandynawskich typu Sp2 (Terslev) ze schyłku X stulecia.

Na podstawie rezultatów dotychczasowych wykopalisk, pomijając okresy wcześniejsze, stwierdzono wstępnie występowanie relikatów zabudowy z fazy starszej (późnorzymskiej i wczesnobizantyńskiej), która zakończyła się w VI w; oraz młodszej (środkowobizantyńskiej), której kres przypadł na XII stulecie. Obszar kompleksu osadniczego został następnie porzucony, co ma miejsce aż do dziś, poza pewnymi wyjątkami w postaci osadnictwa w okresie otomańskim.

Obecne, określone powyżej, datowanie osadnictwa na terenie omawianego stanowiska w okresie późnorzymskim i bizantyńskim ma charakter wstępny i wymaga dalszych szczegółowych studiów. Parametry chronologiczne faz osadniczych zostały oparte głównie na stosunkowo licznych znaleziskach monet.

W Kucukcekmece wystąpiły monety wykonane ze złota, srebra, brązu i miedzi. Podczas badań prowadzonych w latach 2010-2012 odkryto 10 monet z okresu późnorzymskiego (IV-V w.), 31 bizantyńskich oraz dwie z czasu wypraw krzyżowych¹⁷³. Monety bizantyńskie (*folles*) pochodzą z okresu od VII do X-XI stulecia. Są to trzy monety Herakliusza (610-641), dwie Konstansa II (641-668) oraz po jednej monecie wybitych przez cesarzy Konstantyna IV (668-685), Justyniana II (685-695), Leona III (717-741), Leona IV (775-780), Michała II (820-829), Leona IV (886-912) i Konstantyna VII, a także osiem nieokreślonych monet datowanych na VI-VII stulecia, osiem anonimowych *folles* oraz kolejne trzy *numizma* z X-XII w. Monety z okresu wypraw krzyżowych są reprezentowane przez jeden zabytek pochodzący z okresu panowania łacińskich władców Konstantynopola w 1. połowie XIII w. oraz monetę księstwa Achaea z końca XIII lub początku XIV stulecia. Szczególnym znaleziskiem jest zespół siedmiu złotych solidów, które odkryto w 2013 r. pod jednym z budynków. Są one interpretowane jako ofiara zakładzinowa – „na szczęście”¹⁷⁴. Solidy zostały wybite w Konstantynopolu, pięć z nich za czasów panowania cesarza Fokasa (602-610), a dwa cesarza Herakliusza (610-641). Przeciętna ich waga wynosi 4,38 i 4,45 g, a średnica 21 mm.

Datownikiem chronologicznym są także cegły ze stemplami z napisami m. in: AVERKIOS, GELASIOS, CONSTANTINUS, COMSTANTIUS, MARCUS, PAULINUS pochodzące z okresu od IV do VI stulecia. Dotychczas znanych jest z Kucukcekmece 17 różnych rodzajów stempli cegieł. Szczególnie liczna są cegły z napisem CONSTANS, którym

¹⁷¹ Misternie zdobione kapitele kolumn zarejestrowano w Kucukcekmece już wcześniej. Zabytki te są przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Stambule (S. E y i c e, *Tarihde Küçükçekmece*, [w:] *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6, 1978, s. 57-122, cit. s. 114, ryc. 33, 34.

¹⁷² O. T e k i n, *Excavation Coins and Byzantine Weight from Kucukcekmece Lake Basin*, “Istanbul Awaştırmalavi Yilligi” 2, 2013a, s. 57-67, cit. s. 64.

¹⁷³ T e k i n 2013a, op. cit.

¹⁷⁴ T e k i n 2013b, op. cit.

towarzyszy znak krzyża. Uważa się, że były one wytwarzane w Konstantynopolu poczynając od V stulecia. Cegły z analogicznym stemplem znajdowane były już wcześniej w obrębie obiektów architektury cesarskiej, w Hagia Sophia oraz na terenie osady z V w., położonej po przeciwnej stronie jeziora Kucukcekmece, identyfikowanej z Rhegion.

Z tego względu, że stanowisko leży na terenie sejsmicznym przy ustalaniu chronologii sekwencji osadniczych w Kucukcekmece pomocne mogą być również informacje na temat trzęsień ziemi, które miały miejsce w tym rejonie. Zostały one odnotowane w źródłach bizantyńskich. Udokumentowały one wstrząsy w Konstantynopolu w dniach 26 stycznia 447 r., 542 r., 15 sierpnia 554 r., 29 października 557 r., 558 r., 1042 r., 1064 r., 1202 r., 1296 r., 1419 r. i 1437 r. Źródła wspominają również, że w wyniku tąpnięcia w roku 558 runęła kopuła świątyni Hagia Sophia, co może być informacją istotną na temat siły danego kataklizmu i jego potencjalnego wpływu na destrukcję budynków występujących w Kucukcekmece.

Niniejszy projekt zainicjowano w 2014 r., kiedy to przeprowadzono pierwszy sezon wspólnych turecko-polskich badań. Wykopiska były realizowane na stanowisku nr 2, na obszarze przylegającym bezpośrednio do jeziora, w obrębie skarpy klifowego brzegu. W miejscu tym były widoczne relikty kamiennej zabudowy (częściowo odsłonięte skutkiem podmywania klifu), zalegające w wodzie luźne detale architektoniczne (m. in. elementy wykonane z marmuru), a także liczne ułamki amfor. Wykop archeologiczny ukierunkowany na osi północ-południe, został wytyczony na skraju skarpy nabrzeża. Miał on 35 m długości i 4,5 m szerokości.

W obrębie wykopu odsłonięto, kierując się od strony południowej, kamienną drogę, której kontynuacją był pirs zatopiony w wodzie. Po obu stronach drogi odnotowano dwa kanały odwadniające, wykonane z kamieni. Południowa krawędź drogi została zbudowana z dużych regularnie obrobionych bloków kamiennych. Wnętrze drogi wypełniał rumosz skalny. Nawierzchnię ułożono z płaskich ciosów. Szerokość drogi, razem z przylegającymi do niej kanałami odwadniającymi, oszacowano na około 5,5 m.

Tuż obok drogi opisanej powyżej, na północ od niej, odsłonięto południowo-wschodni narożnik budynku. Jego mury zostały wykonane z bloków kamiennych, regularnie obrobionych o sześciobocznym kształcie. Mur budynku miał bardzo solidną konstrukcję. Wzniesiono go z dwóch równoległych względem siebie rzędów ścian, ułożonych z regularnie obrobionych bloków. Przestrzeń pomiędzy nimi wypełniał rumosz skalny. Zachowany odcinek murów był ułożony z ośmiu warstw bloków kamiennych. Wejście do budynku było usytuowane po stronie wschodniej (od strony jeziora). Prowadziły do niego kamienne schody.

Na północ od opisanego budynku, na długości kilku metrów, odsłonięto zawalisko kolejnego budynku. Świadczą o tym występujące w tym miejscu bardzo duże ilości gruzu budowlanego w postaci ceramicznych cegieł i dachówek. Na kilku ceglach były odcisnięte stemple. W zawalisku odkryto liczne ułamki wyrobów garncarskich – głównie amfor, fragmenty naczyń szklanych oraz jeden okaz zachowany w całości, monety antyczne i bizantyńskie, zapinkę do pasa odlaną z brązu oraz inne przedmioty wykonane z żelaza.

W części wykopu, położonej jeszcze dalej na północ, odsłonięto relikty kolejnej drogi przechodzącej w pirs. Droga i pirs były usytuowane prostopadle do brzegu jeziora i równoległe do drogi i pirsu zarejestrowanych w południowej części wykopu. Konstrukcja drogi była analogiczna do ulicy zarejestrowanej w południowej części wykopu. Miała ona również od strony południowej krawędzi kanał odwadniający zbudowany z kamieni.

Wszystkie relikty architektury murowanej zostały udokumentowane za pomocą pomiarów wykonanych tachimetrem, na podstawie których wykonano ich model 3D oraz metodą fotoscaningu, przy wykorzystaniu oprogramowania AgiSoft.

Na południe od wykopu, na długości 11,8 m znajduje się skarpa ziemna, za którą na południe od niej, na odcinku o długości 23,8 m, występuje nabrzeże portowe związane

najprawdopodobniej z odsłoniętymi w wykopie pirsami, drogami oraz budynkami. Zostało ono wzniesione z dziewięciu warstw układanych na sobie bloków kamiennych. Przestrzeń za ścianą nabrzeża od strony łądu wypełniał rumosz.

Położenie wykopu na skarpie oraz podmywanie brzegu jeziora przez wodę, a w konsekwencji osuwanie się ziemi i warstw osadniczych powoduje, iż warstwy osadnicze występujące w obrębie badanego wykopu oraz zabytki ruchoma ulegały działaniu silnych procesów podepozycyjnych i w konsekwencji zostały przemieszane. W związku z powyższym posiadają one stosunkowo niewielką wartość dla prób określenia precyzyjnej chronologii osadnictwa występującego w tym miejscu. Na podstawie odkrytych zabytków ruchomych – zwłaszcza ceramiki oraz reliktyw architektury murowanej można wydzielić ogólnie występowanie w tym miejscu dwóch głównych sekwencji osadniczych. Pierwsza z nich pochodzi z okresu późnorzymskiego. W tym czasie powstała też odsłonięta w tym miejscu zabudowa. Świadczą o tym stemple z imieniem cesarza Konstantyna, odcisnięte na ceglach. Osadnictwo było kontynuowane w obrębie tych samych zabudowań w okresach wczesno i środkowo bizantyńskich.

Oprócz badań wykopaliskowych prowadzono także studia nad całością źródeł bizantyńskich zarejestrowanych w rezultacie wcześniejszych badań wykopaliskowych w Kucukcekmece, tj. reliktyw architektury oraz zabytków ruchomych. Wykonano analizy architektoniczne jednego z obiektów odsłoniętych w obrębie stanowiska nr 2, na którym występuje przypuszczalnie pałac oraz druga większa bazylika. Analiza fragmentu muru pałacu, przeprowadzona przez Annę Kubicką, pozwoliła wydzielić 5 faz zabudowy tego obiektu.

Kwerenda części zabytków ruchomych wskazuje na występowanie przedmiotów, w stosunku do których można przypuszczać, iż posiadają one proveniencję wschodnioeuropejską oraz nadbałtycką. W związku z powyższym można je zidentyfikować z kulturą materialną Rusów, zamieszkujących te obszary kontynentu. W pierwszej kolejności jest to krzyż (zawieszka) wykonany z bursztynu. Z kulturą Rusów możemy łączyć także pionek, zarejestrowany w obrębie grobu. Służył on najprawdopodobniej do gry w *hnefatafl* – ulubionej gry wikingów. Podobną proveniencję możemy przypisać kilku małym żelaznym nożom z trzpieniem służącym do osadzania ich w rękojeści. Elementami kultury materialnej Rusów mogą być również guziki wykonane z brązu.

Wśród zabytków archeologicznych z Kucukcekmece najbardziej ewidentny związek z obszarem osadnictwa Rusów ma zawieszka w formie krzyża wyrzeźbiona z bursztynu. Zabytek mógł zostać wykonany na północy lub też w środowisku przybyszów z Europy Wschodniej przebywających w sąsiedztwie Konstantynopola. Północnym importem (ze strefy nadbałtyckiej lub rejonu środkowego naddnieprza) jest jednak z dużym prawdopodobieństwem surowiec, z którego omawiany artefakt został wykonany. Zawieszki w formie krzyża występujące na terenie Europy Wschodniej i Środkowej oraz w Skandynawii, są najbardziej charakterystycznym wyznacznikiem kontaktów z cywilizacją Bizancjum oraz procesu bizantyzacji. Szczególnie licznie występują one jednak na terenie Rusi. Spotyka się je tam na stanowiskach datowanych na okres od X do XIII w. Są to przedmioty pochodzące zarówno z importu, jak i wyroby lokalnych warsztatów. *Gros* zabytków jest datowana na XII-XIII w. Znaleziska z okresu wcześniejszego, obejmującego X i XI stulecie, są na Rusi stosunkowo nieliczne. Koncentracja występowania znalezisk zawieszek w formie krzyża jest wyraźnie widoczna w rejonie środkowego naddnieprza¹⁷⁵. Zawieszki w formie krzyża wykonane z bursztynu znane są także z terenów Pomorza, na południowym wybrzeżu Bałtyku. Na obszarze tym, jednym z głównych ośrodków był gród w Wolinie, będący jednocześnie dominującym centrum obróbki bursztynu nad Bałtykiem. Być może nie bez

¹⁷⁵ P e s k o v a 2012, op. cit.; 2014, op. cit.

znaczenia, z punktu widzenia niniejszego studium, jest fakt, że w źródłach łacińskich została odnotowana obecność w tym grodzie Greków¹⁷⁶ (Bizantyńczyków?). Z Wolina pochodzą znaleziska dwóch krzyżyków zawieszek wyrzeźbionych z bursztynu. Na Pomorzu odkryto ponadto jeszcze jeden bursztynowy krzyżyk w Bauhofie na wyspie Uznam oraz trzy zabytki w Szczecinie. W opinii Mariana Rębkowskiego powyższe bursztynowe krzyżyki zostały odkryte w obrębie wielkich wczesnośredniowiecznych osad położonych w pasie nadmorskim, które w ciągu 2. ćwierci XII w. stały się pomorskimi centrami chrześcijaństwa. W jego opinii są one wyrobami miejscowych warsztatów. Zdaniem M. Rębkowskiego należy je datować w większości na XII w. (zabytek z Uznamia datowany jest na 2. tercję XII w., drugi z zabytków z Wolina na 2. połowę XI w., dwa zabytki ze Szczecina pochodzą z 2. ćwierci XII w., a trzeci z nich jest datowany na 2. połowę XII w.)¹⁷⁷. Znacznie wcześniejszą metrykę, sięgającą X-XI stulecia ma zawieszka w formie krzyża wykonana z bursztynu, zarejestrowana w Dublinie w Irlandii¹⁷⁸.

Szczególne formy omawianego zabytku z Kucukcekmece pozwala zaklasyfikować go do typu G – wariant G1.1 w systemie klasyfikacji autorstwa R.G. Szapowalowa¹⁷⁹ oraz do typu 4 w systemie zaproponowanym przez M.D. Polubojarinowa¹⁸⁰ zawieszek bursztynowych w formie krzyża występujących na terenie Europy Wschodniej. Zdaniem M.D. Polubojarinowa dziesięć analogicznych znalezisk z terenu Rusi jest datowanych na 2. połowę XI – 1. połowę XII w. oraz kolejne dwa znaleziska na koniec XII stulecia. Sześć takich zabytków pochodzi z badań w Nowogrodzie¹⁸¹. Niemalże identyczny artefakt znany także z grodziska w

¹⁷⁶ Kronikarz Adam z Bremy (*Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, red. B. Schmeidler, *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover-Leipzig 1917) pisze o Grekach w mieście Jumne/Wolinie, które to miało być „Est sane maxima omnium quas Europa claudit civitatum, quam incolunt sclavi cum aliis gentibus, Graecis et barbaris” („... największym w Europie miastem, które zamieszkują Słowianie i inne ludy, Grecy i barbarzyńcy”) (II, 22, s. 79). Wspomina on też latarnię morską zwaną „garnkiem Vulcana” lub „greckim ogniem”. Sagi skandynawskie „Jómsswikinga saga” informują ponadto, że port w Jómssborgu (skandynawska nazwa Wolina) był zamykany żelazną bramą, co może być reminiscencją portu w zatoce Złoty Róg, zamykanego żelaznym łańcuchem. P. Urbańczyk sugeruje, że termin Grecy może dotyczyć Rusów (2014, s. 148). Podobnego zdania jest Stanisław Rosik, który powołuje się na analogiczną opinię Lecha Leciejewicza. Badacz uważa, że termin „Grecy” – użyty przez Adama – nie należy interpretować jako oznaczającego etnicznych Greków, lecz że zastosowano go w odniesieniu do chrześcijan wschodniego obrządku. Nie wykluczone, że może się on odnosić do kupców z Rusi (S. Rosik, *Greeks and Romans in pagan Wolin. Integrating the Barbarians into the collective memory of the Latin West at the time of the conversion of the Slavs*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 195-201, cit. s. 197.

¹⁷⁷ M. Rębkowski, *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Szczecin 2007, s. 195-197.

¹⁷⁸ G. Williams, P. Pentz, M. Wemhoff (red.), *Die Wikinger*, Berlin 2014, s. 189, ryc. 36.

¹⁷⁹ P. Г. Шаповалов, *Классификация и хронология изделий из янтаря Неревского раскопа*, [w:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 14, Новгород 2000, s. 149-165.

¹⁸⁰ М. Д. Полубояринова, *Полудрагоценные камни и янтарь в Древнем Новгороде*, [w:] *Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвященной 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А.В.Арциховского. Новгород, 28 сентября - 2 октября 1992 года*. Новгород 1994, s. 75-82.

¹⁸¹ Z Nowogrodu pochodzą następujące znaleziska zawieszek w formie krzyża, wykonane z bursztynu typu G.1.1: 1- wykop Ильинский (nr inw. 19-284, datowany na: 1236-1260 r., s. 466, ryc. 77.8, 2- wykop Неревский (budynek G, nr inw. 12-19-212, datowany na: 1281-1299 r., s. 469, ryc. 80.2, 3- wykop Неревский (budynek I/II, nr inw. 22-1413, datowany na XII w., s. 481-482, ryc. 90.8, 19, 4- wykop Троицкий (budynek А, nr inw. 15-288, oraz 12/13-14/15-11-43, datowane na: 1125-1141 oraz 1185-1213, s. 497, ryc. 96.4,6, 5- wykop Троицкий (budynek М, nr inw. 3-855, datowany na: środek 2. połowy XII w. (А. Е. Мусин, *Христианская община средневекового города Северной Руси XI-XV вв. по историко-археологическим материалам Новгорода и Пскова. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук* (praca habilitacyjna), Санкт-Петербург 2002. s. 40, 8-409, 417, 466, 481, 482, 497, ryc. 43, 44, 50. 11, 77.8, 80.2, 90.8,19, 96.4, 6.

Chornivka, położonego pomiędzy Prutem a środkowym Dniestrem, w pobliżu dzisiejszego miasta Czerniowcy na Ukrainie. Odkryto tam dwa krzyżyki wykonane z bursztynu¹⁸², z których jeden jest niemal identyczny jak znalezisko z Kucukcekmece. Analogiczną formę mają także dwa enkolpiony wykonane z metalu, datowane na koniec XI-XII w., zarejestrowane na stanowiskach w Lenkivtsi i Vaslovivtsi, położonych nad środkowym Dnieprem¹⁸³. Dwa krzyżyki wyrzeźbione w bursztynie¹⁸⁴ oraz trzeci odlany z brązu¹⁸⁵ (zabytek ten ma również formę analogiczną do omawianego artefaktu z Kucukcekmece), datowane na okres od końca XI-XII w., znane są ze stanowiska Zvenigorod, położonego koło Lwowa na zachodniej Ukrainie. Analogiczną formę ma również zawieszka zarejestrowana w Gródku w południowo-wschodniej Polsce, której występowanie na tym obszarze jest interpretowane jako pochodna relacji ze społecznościami Rusi¹⁸⁶.

Kolejnym zabytkiem zarejestrowanym w Kucukcekmece, w przypadku którego możemy przypuszczać, iż ma on północną proveniencję lub związek z kulturą ludzi Północy przybywających w sąsiedztwie stolicy cesarstwa bizantyńskiego, jest pionek do gry wykonany z kości (prawdopodobnie z kości słoniowej). Półokrągłe pionki do gry w *hnefatafl*¹⁸⁷, czyli „królewski stół” są charakterystycznym elementem kultury materialnej ludzi Północy. Należały one do wyposażenia wikingów i spotyka się je często w pochówkach. Znaleziska pionków do gry w *hnefatafl* są znane z rozległego obszaru osadnictwa oraz penetracji Skandynawów od Irlandii po Ukrainę. Są one wykonane z różnych surowców – poroża, szkła, gliny, kamieni, bursztynu.

Do grupy zabytków pochodzących z Kucukcekmece, które mogą mieć związek z kulturą ludzi Północy, zaliczamy również małe żelazne nożyki. Należą one do podstawowego repertuaru kultury materialnej społeczności skandynawskich, słowiańskich oraz mieszkańców Europy Wschodniej. Odkryto je także na obszarach cesarstwa bizantyńskiego. Noże zbliżone typologicznie do znalezisk z Kucukcekmece znamy z cmentarzyska w Agia Triada na zachodzie Peloponezu¹⁸⁸. Są one datowane na VII-VIII oraz ewentualnie początek IX w. Zabytki te są interpretowane jako należące do inwentarza obcej etnicznie społeczności. Kolejne analogiczne znaleziska pochodzą z Olimpiii¹⁸⁹. Zarejestrowano je na cmentarzysku datowanym również na VII-VIII i ewentualnie początek IX w. Także w tym wypadku badacze uważają, że są one wyrobami obcymi tradycji bizantyńskiej i są oni skłonni łączyć je z migracją na te tereny społeczności słowiańskich. Na terenie Europy Wschodniej oraz w strefie nadbałtyckiej analogiczne wyroby należą do podstawowego zbioru elementów kultury materialnej tamtejszych społeczności.

W Kucukcekmece zarejestrowano także kilka guzików wykonanych z brązu. Analogiczne znaleziska znamy z terenów Europy Wschodniej. Odkryto je w Nowogrodzie, gdzie występują przez długi okres czasu oraz na Krymie. Znaleziska z półwyspu są datowane na IX-X w.

¹⁸² J. M y s k o, *The Religious Beliefs of Slav Population in the Upper Prut and the Middle Dniester Region*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 2, s. 545-561, cit. s. 554, ryc. 7.6).

¹⁸³ M y s k o, op. cit., s. 555-556, ryc. 8.17-18.

¹⁸⁴ V. H u p a l o, *Christian Devotional Objects from Early Medieval Zvenigorod (Now Zvenyhorod, Ukraine)*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 2, s. 591-610, cit. s. 604, ryc. 9.1.4.

¹⁸⁵ H u p a l o, op. cit., s. 604, ryc. 9.5, 605.

¹⁸⁶ W o ł o s z y n 2012, op. cit., s. 231, s. 233, ryc. 6.2.

¹⁸⁷ Por. B. S t a n i s ł a w s k i, *Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga*, Wrocław 2013, s. 159-160, tam też dalsza literatura.

¹⁸⁸ N. P o u l o u – P a p a d i m i t r i o u, E. T z a v e l l a, J. O t t, *Burial Practices in Byzantine Greece: Archaeological Evidence and methodological Problems from its interpretation*, [w:] *Rome, Constantinople...*, tom 1, s. 577-428, cit. s. 395, 403, ryc. 10.a-b.

¹⁸⁹ P o u l o u – P a p a d i m i t r i o u, T z a v e l l a, O t t, op. cit. 394-395, 402, ryc. 9.

Kompleks osadniczy nad jeziorem Kucukcekmece spełnia wszystkie z postulowanych w poprzednim rozdziale kryteriów, które powinny cechować miejsce predysponowane do wyznaczenia go na miejsce pobytu obcych przybyszów, w tym przypadku Rusów. Są to: (1) położenie w bezpiecznej odległości od miasta, za jego murami, w związku z czym przebywający tam ludzie nie stwarzali bezpośredniego zagrożenia dla bezpieczeństwa stolicy. (2) Obszar ten był jednocześnie bardzo dobrze skomunikowany ze stolicą szlakami lądowymi i wodnymi. (3) Droga do stolicy z ośrodka nad Kucukcekmece prowadziła przez Hebdomon, podmiejską dzielnicę Konstantynopola, w której stacjonowały oddziały wojskowe. Pozwalało to zatem sprawować kontrolę militarną zarówno nad przebywającymi tam ludźmi, jak i nad osobami, które udawały się z stamtąd do stolicy. (4) Odkryto tam ogromny port, który mógł pomieścić setki łodzi. Rozmiary tego portu, który posiada nabrzeża o długości większej niż wszystkich portów stolicy razem wziętych, wskazuje, że miejsce to nie mogło być przystanią jakiegoś osobnego ośrodka miejskiego, lecz stanowiło bezpośrednie zaplecze komunikacji morskiej stolicy. (5) Miejsce to było na tyle rozległe, aby możliwe było zakwaterowanie tam jednocześnie kilkuset osób, oraz dysponowało przynajmniej podstawowymi warunkami umożliwiającymi egzystencję przybyszów. (6) Zarejestrowano tam zabytki, które możemy identyfikować z kulturą materialną przybyszów z Północy.

Położenie kompleksu osadniczego w Kucukcekmece względem Konstantynopola, jego topografia oraz elementy odkrytej tam zabudowy pozwalają ponadto dostrzec pewne paralele pomiędzy nim, a dzielnicą Rusów przy kościele św. Mamasa znaną nam z „Powieści minionych lat”, której topografię i zabudowę rekonstruujemy na podstawie bizantyńskich źródeł pisanych.

Na temat lokalizacji kościoła św. Mamasa oraz przylegającej do niego dzielnicy posiadamy mianowicie następujące informacje topograficzne, zaczerpnięte z bizantyńskich źródeł pisanych. Były one położone (1) w Propontydzie (Józef Genezios), czyli na wybrzeżu morza Marmara, (2) poza murami miasta. (3) Droga do nich prowadziła przez bramę *Xylokerkos* (Konstantyn VII), usytuowaną w południowo-zachodnim odcinku fortyfikacji Teodozjusza. (4) Miejsca te leżały za wodą („Księga Suda”). Znajdował się tam strumień, rzeka lub zalew (?).

Wszystkie powyższe cztery wskazówki topograficzne odpowiadają lokalizacji kompleksu osadniczego w Kucukcekmece. Leży on nad Propontydą, za murami miasta. Dyskusyjne jest jednak, co Bizantyńczycy rozumieli przez określenie „za murami miasta”? Czy chodziło o obiekty położone zaraz z nimi, w bezpośrednim ich sąsiedztwie, czy też leżące za nimi w bliżej nie określonej lecz niezbyt dalekiej odległości. Pomocny w tym zakresie może być przekaz Prokopiusza z Cezarei, który w IV księdze dzieła „O budowlach” zawarł opis m. in. obiektów wzniesionych przez Justyniana „za murami” stolicy. Dwoma pierwszymi z podanych inwestycji cesarza są remonty drogi do Rhegio (ośrodek położony na południowo-wschodnim brzegu jeziora Kucukcekmece) oraz mostu przerzuconego w najwęższym miejscu jeziora Kucukcekmece, u jego połączenia z morzem Marmara.

Pod względem komunikacyjnym najdogodniejsza droga do Kucukcekmece prowadzi przez bramy usytuowane w południowo-zachodnim odcinku murów Teodozjusza, czyli przez Złotą Bramę – zarezerwowaną dla cesarza, oraz przez wznoszącą się obok niej bramę *Xylokerkos*.

Ponadto omawiany obszar jest położony „za wodą” – za jeziorem Kucukcekmece oraz znajdują się tam dwa strumienie, jako zalew może być rozumiany także sam akwen jeziora, stanowiący niegdyś zatokę morza Marmara.

Źródła bizantyńskie zawierają także rozproszone w nich informacje na temat obiektów, które zostały zbudowane w dzielnicy u św. Mamasa. Są to: kościół (były w nim groby

cesarskie) i klasztor, willa/pałac, hipodrom¹⁹⁰ wzniesiony z drewna, portyk, mur obronny, cysterna, duży port¹⁹¹, wodociąg, most o 12 łukach/przęsłach (być może jest to ta sama budowla, która powstała za czasów Justyniana, nad największym przesmykiem jeziora Kucukcekmece, którą opisał Prokopiusz z Cezarei).

W rezultacie dotychczasowych wykopalisk na obszarze kompleksu osadniczego w Kucukcekmece odkryto dwa kościoły (jeden w całości, drugi – znacznie większy – dotychczas tylko na niewielkiej jego przestrzeni), pałac, ogromny port oraz podziemny system doprowadzania wody, cysternę i fragment muru obronnego. Nie zarejestrowano natomiast pozostałości mostu oraz drewnianego hipodromu. Występowanie tej ostatniej konstrukcji na omawianym obszarze jest logiczne z tego względu, że w kierunku Kucukcekmece prowadziła droga biegnąca od bramy *Xylokerkos*. Jej nazwę tłumaczy się jako „brama drewnianego cyrku”.

Cele projektu oraz program badań

Podstawą projektu jest hipoteza, zakładająca że bizantyński kompleks osadniczy leżący nad jeziorem Kucukcekmece był docelowym etapem szlaku od wargów do Greków, miejscem postoju przybyszów z Północy, być może tożsamym z obszarem wyznaczonym Rusom na miejsce ich pobytu u bram Konstantynopola, wymienionym w *dagaworach* rusko-bizantyjskich.

Prezentowany projekt badawczy ma następujące cele:

(1) Zlokalizowanie miejsca lub miejsc pobytu Rusów w Konstantynopolu oraz uchwycenie śladów ich obecności w źródłach archeologicznych, a następnie – na ich podstawie – udzielenie odpowiedzi na pytanie: jaka była tożsamość kulturowa ludzi, których Bizantyńczycy określili terminem *Rhos*;

(2) Zbadanie z jakimi ideami i wzorcami kulturowymi spotykali się Rusowie w miejscu ich pobytu u bram Konstantynopola;

(3) Określenie wpływu środowiska bizantyńskiego oraz obcych przebywających w stolicy cesarstwa na kulturę Rusów (w sferach wymiany, produkcji rzemieślniczej, żeglugi, sztuki, symboliki, organizacji społecznej i religii) oraz na proces „bizantynizacji” ich społeczeństwa.

¹⁹⁰ W Konstantynopolu oprócz słynnego hipodromu były jeszcze dwa inne, obydwie miały prywatny charakter. Jeden z nich znajdował się w dzielnicy św. Mamasa i był on używany do IX w. Drugi hipodrom wzniesiono w pałacu Deuteron – prywatnej rezydencji cesarza Justyna II (W o l i Ń s k a 2011, op. cit., s. 127).

¹⁹¹ W źródłach pisanych wymieniono siedem portów Konstantynopola: *Bosporion/Prosforion* oraz *Neorion* nad Złotym Rogiem oraz *Boukoleon*, Juliana (*Limén tou Joulianou*) i Teodozjusza (*Portus Theodosiacus*) nad Propontydą (M ü l l e r-W e i n e r 1998). Nad morzem Marmara istniał także port *Heptaskalon* (por. S. B r a l e w s k i, *Konstantynopolitańskie kościoły*, [w:] *Konstantynopol Nowy Rzym...*, 2011, s. 132-151, cit. s. 136). Nie wykluczone, że port Juliana może być tożsamy ze znanym z późniejszych źródeł portem *Kontoskalion* lub portem Cezariusza (M a r i o n o w, op. cit., s. 152). Nad morzem Marmara leżał również port Eleuteriusza (*Eleuterion*), który bywa utożsamiany z portem Teodozjusza (A. K o m p a, T. W o l i Ń s k a, *Mieszkańcy Konstantynopola*, [w:] *Konstantynopol Nowy Rzym...*, s. 178-233, cit. s. 195) oraz port Eutropiusza. Największy był port Teodozjusza. Posiadał on nabrzeża o długości 1500 m, które mogły przyjąć około 187 statków. Znaczenie wymienionych portów zmieniało się w poszczególnych okresach. Kiril Marinow pisze (2011, s. 151-157), że do połowy VI w. główne porty były w Złotym Rogu, a od połowy VI w. przewagę zyskało południowe wybrzeże. Dominacja portu Teodozjusza trwała tylko stulecie. W VII w. zaczął on tracić na znaczeniu i centrum handlu morskiego przeniesiono ponownie do Złotego Rogu. Porty nad morzem Marmara funkcjonowały aż do schyłku XI w., nastawione były jednak na mniejsze jednostki niż w okresie wczesnobizantyńskim. Fiodor Androshchuk pisze natomiast (2012, s. 26), powołując się na van Millingena, że z siedmiu portów Konstantynopola w X w. aktywne były tylko te usytuowane na wybrzeżu morza Marmara: Teodozjusza, *Kontoskalion/Zofii* i *Bukoleon*, a porty nad Złotym Rogiem przejęły znaczenie nie wcześniej niż w końcu XI-XII w.

Podstawą źródłową projektu są studia archeologiczne kompleksu osadniczego w Kucukcekmece oraz badania historyczne związanych z nim, jak i z podejmowaną problematyką źródeł pisanych (greckich i łacińskich).

Odpowiedzi na postawione pytania badawcze zamierzamy uzyskać realizując następujące zadania:

Zadanie nr 1: Badania archeologiczne

Celem zadania pierwszego jest:

(1) Stworzenie mapy obrazującej występowanie i rozplanowanie reliktyw osadnictwa bizantyńskiego w obrębie całego kompleksu osadniczego w Kucukcekmece, zalegających na lądzie i pod wodą (w obrębie zachodniego wybrzeża akwenu jeziora Kucukcekmece oraz przy porcie zlokalizowanym na wybrzeżu morza Marmara).

(2) Szczegółowe rozpoznanie osadnictwa bizantyńskiego w obrębie stanowiska nr 2. Plan przewiduje przeprowadzenie kolejnych trzech sezonów badań wykopaliskowych na stanowisku nr 2, w jego części portowej w sąsiedztwie ruin kościoła i pałacu. Towarzyszyć im będą prospekcje nieinwazyjne (geomagnetyka i zdjęcia lotnicze) pozostałego obszaru stanowiska oraz badania podwodne dna jeziora. Celem badań nieinwazyjnych jest rozpoznanie rozplanowania zabudowy tego obszaru na powierzchni dwóch hektarów i uzyskanie w ten sposób pełniejszego obrazu planu zabudowy na terenie stanowiska nr 2, łączącego wyniki badań nieinwazyjnych i wykopaliskowych. Badania podwodne będą prowadzone na obszarze jeziora Kucukcekmece w strefie przylegającej bezpośrednio do stanowiska nr 2. Mają one na celu rozpoznanie zatopionych reliktyw zabudowy portowej, wraków, kotwicowisk oraz zabytków pochodzących ze statków. W ten sposób powstanie pełna mapa osadnictwa w obrębie stanowiska nr 2 obejmująca źródła zalegające na lądzie i pod wodą.

(3) Rozpoznanie stratygrafii osadnictwa bizantyńskiego, występującego w poszczególnych punktach kompleksu osadniczego w Kucukcekmece oraz synchronizacja sekwencji osadniczych, zarejestrowanych w obrębie poszczególnych wykopów archeologicznych. Punktem wyjścia do niniejszych studiów będą badania wykopaliskowe na stanowisku nr 2, obejmujące jego szczegółowe studia stratygraficzne, w tym analizę zarówno sekwencji osadniczych, jak i wszystkich występujących w ich obrębie zabytków ruchomych i nieruchomych. Zostanie wykonana analiza jakościowo-ilościowa (typologiczno-statystyczna), przy uwzględnieniu kryterium mikromorfologicznego (ukształtowanie krawędzi wylewu naczyń), wszystkich ułamków naczyń ceramicznych (głównie amfor), wydzielonych w obrębie poszczególnych nawarstwień osadniczych. W ten sposób powstanie rdzeń, ilustrujący konstrukcje zespołów naczyń ceramicznych, charakteryzujących kolejne sekwencje osadnicze. Powyższy rdzeń będzie stanowić następnie punkt odniesienia do zabiegów, mających na celu zsynchronizowanie ze sobą nawarstwień osadniczych, zarejestrowanych w obrębie pozostałych wykopów archeologicznych założonych na terenie kompleksu osadniczego. W celu ustalenia szczegółowej chronologii sekwencji osadniczych oraz wydzielonych w ich obrębie zespołów naczyń zostaną wykonane: analizy chronologiczne reliktyw architektury murowanej (wątków murarskich), analizy ¹⁴C zapraw murarskich pobranych z reliktyw zabudowy, analizy zabytków wydzielonych (m. in. monet), analizy cegieł ze stemplami, badania związków pomiędzy warstwami z oznakami destrukcji budynków a odnotowanymi w źródłach pisanych trzęsieniami ziemi. Studia nad chronologią wątków murarskich obejmą również analizy porównawcze poszczególnych wątków, gatunków stosowanych w nich cegieł (ich wymiarów, receptur mas garncarskich, analiz statystycznych wykorzystania typów poszczególnych cegieł w wątkach) oraz zapraw murarskich zarejestrowanych w Kucukcekmece z analogicznymi konstrukcjami

występującymi w budowlach Konstantynopola w Stambule, które posiadają ewidencję ich powstania, destruktywów oraz odbudowy udokumentowaną w źródłach pisanych.

Zadanie nr 2: Analiza socjo-topograficzna

Celem kolejnego zadania będą studia nad zróżnicowaniem społecznym mieszkańców kompleksu osadniczego w Kucukcekmece. Socjotopografia zostanie wykonana na podstawie rozplanowania przestrzennego kompleksu osadniczego, jego zabudowy i funkcji budowli oraz charakteru zabytków ruchomych i ich dyslokacji w obrębie poszczególnych obiektów.

Zadanie nr 3: Badania nad obecnością w Kucukcekmece wyznaczników materialnych pobytu tam obcych społeczności (Rusów, Normanów, łacinników)

Analiza źródeł archeologicznych pod kątem występowania wśród nich zabytków o proveniencji ruskiej, skandynawskiej i nadbałtyckiej; wyznaczników obecności w porcie innych przybyszów z rejonu basenu Morza Śródziemnego (m. in. Normanów, łacinników), których kultura mogła mieć wpływ na Rusów. Powyższe znaleziska zostaną następnie poddane analizie kontekstualnej. W przypadku zabytków występujących w grobach zostaną wykonane ponadto specjalistyczne analizy antropologiczne szczątków ludzkich.

Zadanie nr 4: Studia nad kulturą materialną lokalnej społeczności bizantyńskiej

Zamierzeniem następnego zadania badawczego jest rekonstrukcja kultury lokalnej społeczności bizantyńskiej, z jaką spotykali się Rusowie przebywający w Kucukcekmece, wykonana na podstawie analizy zabytków archeologicznych. Informacje te będą podstawą studiów, mających na celu uzyskanie wiedzy na temat wpływu cywilizacji bizantyjskiej na kulturę Rusów i proces „bizantynizacji” tej społeczności. Na tym etapie studiów bazę źródłową poszerzymy o zabytki pochodzące także z ośrodków w Europie Wschodniej i Skandynawii, celem uchwycenia potencjalnych wpływów bezpośrednio ośrodka w Kucukcekmece na kulturę mieszkańców Europy Wschodniej i Północy.

Zadanie nr 5: Studia źródeł pisanych

Badania greckich i łacińskich źródeł pisanych mają następujące cele:

(a) Stanowisko w Kucukcekmece nie zostało jak dotychczas bezspornie powiązane z konkretnym ośrodkiem znanym ze źródeł pisanych. Jest w nich poświadczony występowanie trzech skupisk osadniczych, położonych w rejonie jeziora: Bathonea, Rhegion i Mellantias. Dominuje hipoteza, iż kompleks należy identyfikować z Bathoneą. Badaniom poddamy greckie i łacińskie źródła dotyczące powyższych ośrodków, celem sprawdzenia powyższej hipotezy.

(b) Weryfikacja hipotezy, zakładającej że kompleks osadniczy w Kucukcekmece może być tożsamy z miejscem wyznaczonym Rusom na ich pobyt u bram stolicy, wspomnianym w „Powieści minionych lat”. Stawiamy hipotezę, iż relikty świątyni odsłoniętej fragmentarycznie na stanowisku nr 2, mogą być pozostałościami kościoła św. Mamasa. Zbadamy greckie teksty, takich autorów jak: Teofanes Wyznawca, Józef Genezios, Symeon Magister i Logoteta, Konstantyn VII, Jan Zonaras, Jan Skylitzes, Michał Glycas, Leon Gramatyk oraz teksty „Księgi Suda” i „Patri Konstantynopola”, pod kątem występowania w nich informacji na temat kościoła św. Mamasa, jego lokalizacji, topografii i wewnętrznej zabudowy. Zostaną wykonane tłumaczenia wybranych fragmentów oraz analizy historyczne i krytyczne wzmiankowanych źródeł. Celem dwóch ostatnich zabiegów będzie m. in. uzyskanie informacji, które mogą pomóc rozwiązać problem szeregu rozbieżności i sprzeczności, zawartych w nich informacji na temat lokalizacji kościoła św. Mamasa i przyległej do niego dzielnicy. Przedmiotem studiów będzie także pochodzenie i rozumienie terminu „dzielnica” przy kościele św. Mamasa. Analizy bizantyńskich tekstów mają również

na celu znalezienie informacji, które mogą pomóc zidentyfikować ruiny portu, odkryte na wybrzeżu morza Marmara u nasady jeziora Kucukcekmece; oraz określić współrzędne chronologiczne wątków murarskich w budowlach Konstantynopola, z którymi będą porównywane wątki murarskie zarejestrowane w architekturze bizantyńskiej w Kucukcekmece.

(c) Wzmianki na temat kompleksu osadniczego w Kucukcekmece mogą znajdować się również w źródłach łacińskich, dotyczących pobytu w Konstantynopolu łacinników – posłów, pielgrzymów, Normanów, członków krucjat. Na wykorzystywanie portu przez krzyżowców wskazują odkryte tam monety. W tym celu zostaną przeprowadzone kwerendy źródeł łacińskich, tłumaczenia ich wybranych fragmentów oraz ich analizy historyczne i krytyczne.